

**Discourse of Legitimacy and Gender in the Narratives of Islamic Historians
from the 3rd to the 7th Centuries AH: An Analysis of the Representation of the
Reigns of Būrān and Āzarmīdukht**

Sorour Khorashadi¹
Pegah Talebi Joughanaghi²

Abstract

In the final years of its existence, the Sasanian Empire, faced with a power vacuum resulting from the massacre of members of the royal dynasty, foreign incursions, and widespread internal wars, became embroiled in one of the most profound crises of authority and legitimacy. Amid this political turmoil, which threatened the traditional patriarchal order, the reigns of the Sasanian queen-consorts, Būrān and Āzarmīdukht, reflected a transformation in power structures, legitimacy, and gender. This study seeks to answer two questions: 1. What image of Būrān and Āzarmīdukht have Islamic historians presented? 2. What commonalities exist in the representation of these two queen-consorts across the narratives? An analysis of the accounts of Islamic historians such as al-Ṭabarī, al-Balʿamī, al-Thaʿālibī, Ibn al-Athīr, al-Yaʿqūbī, al-Dīnawarī, and al-Masʿūdī reveals that the depiction of Būrān as a wise and just ruler and the depiction of Āzarmīdukht as a beautiful but violent queen-consort, beyond reflecting individual traits, are part of the broader discourse of legitimacy, gender, and historical representation. These narratives, by employing elements of crisis, exception, and failure, temporarily bestow legitimacy upon female rule in emergency situations while simultaneously representing the end of the prior patriarchal order and the decline of the Sasanian political structure. The findings indicate that although differences exist in the descriptions of the two queen-consorts, a common pattern governs their representation that makes possible an analysis of the mechanisms of power, gender, and historical memory. This research is of a fundamental type and adopts a historical approach, relying on the analysis of written sources and data collected through library methods. The analyses adopt a comparative and discursive approach, so that in addition to examining the political actions and events of the period of the queen-consorts, the manner of their representation within the framework of the discourse of legitimacy, gender, and historical memory may also be elucidated. In this way, the research goes beyond a mere description of events to a re-reading and analysis of the structure of the narratives and a reflection of the cultural and political attitudes of the Islamic historians.

¹ Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. (Corresponding Author).
s.khorashadi@modares.ac.ir, 09374451447, <https://orcid.org/0000-0002-2085-5968>

² PhD Candidate in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. ptalebi@modares.ac.ir

Keywords: Sasanian Queen-Consorts, Islamic Historians, Discourse, Gender, Legitimacy.

Introduction

After the Prophet Muhammad (peace be upon him) and the period of the Rightly Guided Caliphs, due to the interest and eagerness that the Arabs developed in exploring the thoughts and lives of other nations, the ground was prepared among them for the translation of Iranian and non-Iranian historical writings. The Umayyad caliphs had a particular interest in hearing about Arab events and their battles, the history of Iran and its kings, as well as their methods of administering the country. A group of historians of the 3rd century AH, such as al-Ṭabarī, al-Yaʿqūbī, and al-Dīnawarī, were among the pioneers in bringing about a transformation in the art of historiography in the Islamic era. They removed history from the confines of Arabic narratives and stories, and documented their works with valuable Iranian and Syriac historical sources, thereby lending them scholarly substance. Nevertheless, the genuine movement of writing and translating historical texts began during the Abbasid period. Through these translations, Muslims were able to become acquainted with the ideas of previous nations and follow them (Jafari Dehaghi, 2023: 261-262). An examination and reflection upon the prefaces that have survived from certain Iranian Muslim historians indicates that up until the end of the 9th century AH, they had in view various purposes and motives in their approach to historiography and the presentation of historical texts; in such a way that some of them included only a single objective or subject in their agenda, while others simultaneously took into consideration several objectives and subjects. These purposes and subjects included political, doctrinal, intellectual, cultural, ethical, and social matters, which the historians mentioned in the prefaces to their works—an indication reflecting the various realities of society and the ideologies prevailing at that time (Tayyebi and Tala'i, 2023: 154).

The classical post-Islamic chronicles, as a valuable treasure, have provided useful and unique information concerning the reigns of Būrān and Āzarmīdukht. Būrān and Āzarmīdukht, the daughters of Khusraw Parvīz, were completely legitimate in terms of lineage and, from the perspective of Sasanian political thought, possessed the divine **farr** (glory) of kingship. These two queen-consorts were selected by the nobles and magnates, and in the historical sources, no indication of conspiracy, military conflict, the use of force, or severe familial disputes has been reported. Coins were minted for both, and their legitimacy was confirmed through official royal titles and epithets. The total duration of the reign of these two queen-consorts was about two years, which, given the frequent appointments and dismissals during that critical period, was considered a relatively long and noteworthy span, and may indicate relative satisfaction with their manner of governance. The theme of the speeches and letters of these two addressed to the magnates, governors, and people emphasized justice, security, confronting enemies, and prosperity. These instances symbolized a consultative policy and cooperation with powerful institutions and personalities throughout the empire, especially with the Parthian families. The historical sources

are in agreement regarding the competence, intelligence, justice, good conduct, remission of taxes, and worthiness of these two queen-consorts, and there exists no document or report of their incompetence or imprudence. At the outset of her reign, Būrān, in order to restore order and security, suppressed the rebels with severity and decisiveness, but subsequently faced the Arab invasion; she also sent the Holy Cross to the Roman Empire to improve diplomatic relations. Historians have pointed to Būrān's efforts under those critical circumstances to organize the affairs of the country. Āzarmīdukht was also seriously engaged in war against the invading Arabs as well as internal disputes. The episode of Farrukh Hormizd's marriage proposal and the order for his execution is an example of these profound tensions (Zand, 2024: 22). This research, adopting a comparative and discursive approach, re-examines the reigns of Būrān and Āzarmīdukht in order both to discern the commonalities and differences in the narratives and to analyze the manner in which the legitimacy and political status of the Sasanian queen-consorts are represented. The aim is to provide a framework for understanding the political complexities of the final years of the Sasanian Empire and to uncover the symbolic and discursive layers of the narratives.

Materials & Methods

This research is of a fundamental type and adopts a historical approach, relying on the analysis of written sources and data collected through library methods. Its primary objective is to reconstruct the image of the reigns of Būrān and Āzarmīdukht and to identify the commonalities and differences in their policies and representation in Islamic sources. The main sources of this research are the works of historians of the Islamic period such as al-Ṭabarī, al-Balʿamī, al-Thaʿālibī, Ibn al-Athīr, al-Yaʿqūbī, al-Dīnawarī, and al-Masʿūdī. The analyses adopt a comparative and discursive approach, so that in addition to examining the political actions and events of the period of the queen-consorts, the manner of their representation within the framework of the discourse of legitimacy, gender, and historical memory may also be elucidated. In this way, the research goes beyond a mere description of events to a re-reading and analysis of the structure of the narratives and a reflection of the cultural and political attitudes of the Islamic historians.

Discussion & Result

The findings of this research, obtained through a comparative-discursive analysis of the texts of seven prominent Islamic historians, indicate that their narratives of the reigns of Būrān and Āzarmīdukht, despite minor differences, follow a relatively uniform and normative pattern. In response to the first question, the results show that the image of Būrān is predominantly positive, accompanied by attributes such as wisdom, the administration of justice, diplomacy, and efforts to organize chaotic conditions. All historians have emphasized her good conduct toward the subjects, remission of taxes, reconstruction of infrastructure, and de-escalation of tensions with the Roman Empire (the return of the Holy Cross). In contrast, the image of Āzarmīdukht is shaped around her physical beauty and political violence. The most important and almost the only event that all historians have addressed in detail is the

story of the marriage proposal and murder of Farrukh Hormizd, the *ispahbad* (commander) of Khurasan, and subsequently the bloody revenge exacted by his son Rustam against the queen-consort. This dichotomy, more than being a mere reflection of the actual record of these two queens, is a function of the narrative structure and the ideological needs of the historians. In the narration of Būrān, the focus is on "symbolic and constructive, state-building actions," while in the narration of Āzarmīdukht, the emphasis is on "violent and tension-generating actions."

In response to the second question, a deeper analysis reveals that five main commonalities can be identified in the description of these two queen-consorts in the Islamic sources: first, the emphasis on the critical circumstances of their accession to power following the massacre of the Sasanian dynasty by Shīrūya; second, the challenge of gender legitimacy and the resistance of patriarchal structures to women's rule; third, the brevity of their reigns (slightly more than one year for Būrān and six months for Āzarmīdukht); fourth, the tragic fate of both queen-consorts, which led to their sudden deaths; and fifth, the portrayal of their rule as a symbol of the decline and ultimate weakness of the Sasanian Empire.

Conclusion

The findings demonstrated that the narratives of historians such as al-Ṭabarī, al-Balʿamī, al-Thaʿlibī, Ibn al-Athīr, al-Yaʿqūbī, al-Dīnawarī, and al-Masʿūdī, despite differences in approaches and details, follow a single discursive pattern in which "crisis" and "exception" provide the ground for the temporary acceptance of women's rule, and "failure" and "tragic death" serve as its conclusion. This discourse represents the rule of Būrān in the mold of "a wise and state-building queen-consort" and the rule of Āzarmīdukht in the mold of "a beautiful but crisis-generating queen-consort."

In conclusion, it must be said that the conspicuous difference between the images of Būrān and Āzarmīdukht can be attributed to two combined factors: first, the differing attention of historians to symbolic actions versus violent actions—meaning that in narrating Būrān, historians have focused more on her constructive and symbolic measures such as tax remission, reconstruction of infrastructure, and peace with Rome, presenting her as "an organizer and state-builder," whereas in narrating Āzarmīdukht, the most prominent recounted event is the murder of Farrukh Hormizd, which, as a coercive and tension-generating action, constructs an image of her as "destabilizing and crisis-generating." This pattern can be understood as the result of the homogenization of historical memory and the reproduction of the dominant discourse in the Islamic period. Second, the ethical or political objectives of the narrative (for example, emphasizing the didactic or moral lesson). Acknowledging this point leaves room for more complex analyses and cautions us against simplistic personality-centered readings. Such an understanding allows for the analysis of narratives as ideological instruments for the signification of history. A critical and comparative re-reading of the Islamic sources concerning Būrān and Āzarmīdukht shows that the narrative of the end of the Sasanian Empire is not merely a story of decline, but rather an arena of resistance, temporary mechanisms of legitimation, and a field of historical reinterpretation that must be purged of gender-biased language and post-hoc myth-making and re-interpreted.

Bibliography

- Abasi, A, Keshavarz, Z. (2020). "Considerations on the Belief in the 'Astrology' in the Historiography of Abu Hanifa Dinawari", *Journal of historical researches* Volume 12, Issue 3 - Serial Number 47 [in Persian].
- Abolqasem Ferdowsi. (2014). *Shahnameh*, edited by Jalal Khaleghi-Motlagh, Volume 2, Tehran: Sokhan Publications [in Persian].
- Abu al-Hasan Ali ibn al-Husayn al-Mas'udi. (2012). *Al-Tanbih wa'l-Ashraf* translated by Abolghasem Payandeh, Second Edition, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company [in Persian].
- al-Tha'ālibī. (1989). *Tārīkh-i Tha'ālibī*, translated by Mujtabā Mīnuvī, Tehran: Nuqra Publication [in Persian].
- Bal'amī, Abū 'Alī Muḥammad. (1974). *Tārīkh-i Bal'amī*, edited by the late Muḥammad Taqī Bahār, with the efforts of Muḥammad Parvīn-Gunābādī, Volume I, Tehran: Tābīsh [in Persian].
- Bartholomae, Ch. (1965). *Women in Sasanian Law*, translated by Naser al-Din Saheb al-Zamani, Tehran: Ataei Press Institute [in Persian].
- Bigmoradi, S. (2010). *The Queenship of Women in the Sasanian Era with Emphasis on Dynastic Legitimacy*. Master's thesis, Ferdowsi University of Mashhad, Faculty of Literature and Humanities [in Persian].
- Chaumont, M L. (1989). *BÖRÂN*, Ehsan Yarshater (ed), Encyclopaedia Iranica, vol. IV, London & New York: Routledge & Kegan Paul.
- Christensen, A. (2003). *Iran under the Sasanians*, translated by Rashīd Yāsāmī, Tehran: Sedā-ye Mo'āṣer Publications [in Persian].
- Daryaei, T. (2008). *Sasanian Iran (224-651CE): Portrait of a Late Antique Empire*, Costa Mesa: Mazda Publishers, Inc.
- Daryaei, T. (1999). "The Coinage of Queen Boran and its Significance for Late Sasanian Imperial Ideology", *Bulletin of the Asia Institute*, vol. 13, 1-6.
- Daryaei, T. (2012). *Sasanian Iran: The Untold Story of an Empire*, translated by Āhang Ḥaqqānī and Maḥmūd Fāzīlī Bīrjandī under the supervision of Ismā'īl Sangarī, Tehran: Ketāb-e Pārsa Publications [in Persian].
- Daryaei, T. (2014). "The Last Ruling Woman of Ērānšahr: Queen Āzarmīgduxt", *International Journal of the Society of Iranian Archaeologists*, vol. 1, no. 1, Winter-Spring, 77-81.
- Dignas, B, Engelbert, W. (2008). *Rome and Persia in Late Antiquity (Neighbours and Rivals)*, Reprinted.
- Dīnawarī, Abū Hanīfa Aḥmad ibn Dāwūd. (1967). *Akhbār al-Ṭiwāl*, translated by Šādiq Nishāt, Tehran: Qā'imīya Computer Research Center of Isfahan [in Persian].
- Eisazadeh, R. (2008). *Sasanian Women: From Obedience to Sovereignty*, Edited by Soodabeh Belaie. Tehran: Moj Publications [in Persian].
- Emrani, H. (2007). "Like father, like daughter: late Sasanian Imperia", *Biannual Journal of Karnameh Tarikh*, vol. 6, no. 12, 23-43.

- Emrani, H. (2019). "Like father, like daughter: late Sasanian Imperia". *Biannual Journal of Karnameh Tarikh*, Vol.6, no. 12 , 43-23 [in Persian].
- Gignoux, Ph. (1986). *Noms propres Sassanides en moyen-perse épigraphique*, Iranisches Personennamenbuch II, 2, Wien.
- Gobl, R. (1971). *Sasanian Numismatics*, Braunschweig.
- Ibn al-Athīr, 'Alī ibn Muḥammad. (1991). *al-Kāmil fī al-Tārīkh* , translated by Sayyid Muḥammad Ḥusayn Rūḥānī, Tehran: Asāfīr Publications [in Persian].
- Jafari Dehaghi, M. (2023). *Reidentification of the Sources and References of Ancient Iranian History from the Arrival of the Aryans to the Fall of the Sasanian Empire*, Tehran: SAMT Publications [in Persian].
- Jalilian, Sh. (2023). *The history of sasanid political changes*, Tehran: samt Publications [in Persian].
- Jamali, Y, Safari. MK. (2013). " Analysis on the Balaamy History, *Journal of historical researches of iran and islam*", Volume 7, Issue 13 - Serial Number 13, 151-172 [in Persian].
- Joudi Nemati, A. (2021). " A Comparative Study of Bouran's Sovereignty in The Ferdowsi's Shahname and Historical Sources (in a Critical Review of a Challenging Verse)" *Journal of Research in Persian Language and Literature*, Issue 57 Vol. 18, 47-76 [in Persian].
- Khalifa, M, Elahizadeh, M H, Ghaffari Bijar, S. (2018)." The study of attitudes of Tha'alibi's historiography" *Historical Studies*, Year 9, No. 1, 109-130 [in Persian].
- Kolesnikoff, I. (2010). *Iran on the Eve of the Fall of the Sasanians*, edited by N. V. Pigulevskaya, translated by Mohammad Rafiq Yahyaei, Tehran: Kand-o-Kav Publications [in Persian].
- Malek, H M, Curtis, V.S. (1998). "History of the coinage of the Sasanian Queen Boran (AD 629-631)", *The Numismatic Chronicle*, 113-129.
- Malek, M, Sarkhosh, V. (2022). "The History and Coinage of the Sasanian Queen Boran (629-631 AD)", Translated by Saman Rahmani. *Journal of Jundishapur*, 6(24), 75-100 [in Persian].
- Malekzadeh Bayani, M. (1969). "The Reign of Borandukht, the Sasanian Queen, and a Study of the Coins of Her Time", *Historical Review Journal*, Year 4, No. 1, 19-34 [in Persian].
- Massumi, M, Abdolmaleki, M. (2015). "Iranianism in the Works of the Iranian-Islamic Historian – from the Third to the Fifth Centuries (Hegira)", *Journal of the History of Islamic civilization*, Volume 47, Issue 2, 247-266 [in Persian].
- Mirashrafi Langarudi, S R. (2017). *The Influence of Ibn al-Athīr's Theological Beliefs on the Writing of al-Kāmil fī al-Tārīkh*, Master's Thesis, Tehran: University of Qur'an and Hadith, Faculty of Islamic Sciences and Knowledge, Department of Philosophy and Islamic Theology [in Persian].
- Mochiri, M H. (1972). *Etudes de numismatique iranienne sous les Sasanides*", 2 vole, Tehran.
- Mohammadi asiyabadi , A, Mousavi , S K, Saberi, M. (2016). " Stylistics of Tarikh i Balami", *Literary arts*, Volume 8, Issue 1 - Serial Number 14, 55-6 [in Persian].

- Mojarrabī, H, Gholāmī Fīrūzjāī, A, Moḥebbifar, AA. (2018). "Historiographical Perspective and Sources of al-Mas'ūdī's Historiography in the Book al-Tanbīh wa al-Ishrāf," *Scientific-Research Biannual Journal of Historiography and Historical Perspective*, Al-Zahra University, Year 28, No. 21, 132–152 [in Persian].
- Mousavi Siany, S. (2019). *Sociology of historical knowledge in the compilation era; case study Tabari history*, Submitted to Shiraz University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy [in Persian].
- Panaino, A. (2017). "Women and Kingship: Discourses on the Reign of Boran and her Sister Azarmidokht" *Journal of Jundishapur*, 3(12), 115-142 [in Persian].
- Panaino, A. (2006). "Women and Kingship Some Remarks about the enthronisation of Queen Boran and her Sister Azarmidokht", *Eran ud Aneran*, J. Wiesehofer/ Ph. Huyse, *Oriens et Occident* 13, 221-240.
- Pourshariati, P. (2009). "Decline and fall of Sasanian empire: the Sasanian Pathian confederacy and the Arab conquest of Iran", 142-153, 184-188.
- Rajabī, P. (2003). *Hezārehā-ye Gomshodeh*, Tehran: Tūs Publications [in Persian].
- Tabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1983). *Tārīkh-i Tabarī or Tārīkh al-Rusul wa al-Mulūk*, translated by Abū al-Qāsim Pāyandeh, Tehran: Asāṭir Publications [in Persian].
- Ya'qubi, Ahmad ibn Ishaq. (1995). *Tarikh-e Ya'qubi*, Translated by Mohammad Ebrahim Ayati. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company [in Persian].
- Yousefi, A, Alizadeh, H, Derakhshi, H. (2022). "The Study of the Role of Women in the Achaemenid, Parthian and Sassanid Periods Based on the Surviving Coins" *Journal of woman culture psychology*, Issue 53 Vol, 41 - 55 [in Persian].
- Yūsufjāmālī, MK, Šafari, M. (2013). "Analysis in *Tārīkh-i Bal'amī*" *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, No. 13, 152–172 [in Persian].
- Zandi, P. (2003). *Lost Millennia*. Tehran: Toos Publications [in Persian].

گفتمان مشروعیت و جنسیت در روایت‌های مورخان اسلامی سده‌های سوم تا هفتم

ه.ق: تحلیل بازنمایی سلطنت بوران و آرمیدخت

سرور خُراشادی^۱
پگاه طالبی جونقانی^۲

چکیده

ساسانیان در واپسین سال‌های حکومت، با خلأ قدرت ناشی از کشتار اعضای خاندان سلطنت، تجاوزهای خارجی و جنگ‌های داخلی فراگیر، درگیر بحران‌های قدرت و مشروعیت بودند. در این آشفتگی سیاسی که نظم سستی مردسالارانه را تهدید می‌کرد، سلطنت شهبانوان ساسانی، بازتابی از تغییر ساختارهای قدرت، مشروعیت و جنسیت است. این پژوهش درصدد پاسخ به دو پرسش است: ۱. مورخان اسلامی چه تصویری از بوران و آزمون‌دخت ارائه داده‌اند؟ ۲. چه وجوه اشتراکی در بازنمایی این دو شهبانو در روایت‌ها وجود دارد؟ واکاوی روایت‌های مورخانی چون طبری، بلعمی، ثعالبی، ابن‌اثیر، یعقوبی، دینوری و مسعودی نشان می‌دهد که تصویر بوران، به‌عنوان حکمرانی خردمند و عدالت‌جو و تصویر آزمون‌دخت، به‌عنوان شهبانویی زیبا اما خشونت‌طلب، ورای بازتاب ویژگی‌های فردی، بخشی از گفتمان مشروعیت، جنسیت و بازنمایی تاریخی‌ست. این روایت‌ها با استفاده از عناصر بحران، استثنا و شکست، سلطنت زنان را مشروعیت موقت می‌بخشند و همزمان، پایان نظم مردسالار پیشین و زوال ساختار سیاسی ساسانی را بازمی‌نمایانند. یافته‌ها نشان می‌دهد که با وجود تفاوت‌هایی در توصیف دو شهبانو، الگوی

^۱ استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران،
(نویسنده مسئول)، ۰۹۳۷۴۴۵۱۴۴۷@s.khorashadi@modares.ac.ir، 0000-0002-
2085-5968

^۲ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران،
ایران ptalebi@modares.ac.ir

مشترکی در بازنمایی آنان حاکم است که تحلیل سازوکارهای قدرت، جنسیت و حافظه تاریخی را ممکن می‌سازد. این پژوهش تاریخی، با رویکرد تطبیقی-گفتمانی، بر تحلیل منابع مکتوب و گردآوری داده به‌روش کتابخانه‌ای استوار است تا فراتر از بررسی اقدامات سیاسی و وقایع دوره شهبانوان، به بازخوانی ساختار روایت‌ها و بازتاب نگرش‌های فرهنگی و سیاسی مورخان اسلامی در قالب گفتمان مشروعیت و جنسیت بپردازد. **کلیدواژگان:** شهبانوان ساسانی، مورخان اسلامی، گفتمان، جنسیت، مشروعیت.

۱. مقدمه

۱.۱ بیان مسئله

پس از پیامبر اکرم (ص) و دوره حکومت خلفای راشدین، به دلیل تمایل و اشتیاقی که اعراب به کاوش در اندیشه‌ها و زندگی ملت‌های دیگر پیدا کردند، زمینه برای برگردان نوشته‌های تاریخی ایرانی و غیرایرانی در بین آنان مهیا گشت. خلفای بنی‌امیه به شنیدن رویدادهای عرب و نبردهای آنان، تاریخ ایران و پادشاهان ایرانی و نیز روش‌های ایشان در اداره کشور علاقه خاصی داشتند. دسته‌ای از تاریخ‌نگاران سده سوم هجری مانند طبری، یعقوبی و دینوری از پیشروان ایجاد دگرگونی در هنر تاریخ‌نویسی عصر اسلامی بودند. آنان تاریخ را از محدوده روایت‌ها و داستان‌های عربی خارج کردند و آثار خود را با مدارک ارزشمند تاریخی ایرانی و سریانی مستند ساختند و به آن‌ها رونق علمی بخشیدند؛ با این حال جنبش حقیقی نگارش و ترجمه متون تاریخی از زمان عباسیان آغاز شد. به وسیله همین ترجمه‌ها مسلمانان توانستند با اندیشه‌های ملت‌های پیشین آشنا شوند و آن‌ها را دنبال کنند (جعفری‌دهقی، ۱۴۰۲: ۲۶۱-۲۶۲). واکاوی و تأمل در مقدمه‌های به‌جای‌مانده از برخی تاریخ‌نگاران ایرانی مسلمان، نشانگر آن است که تا پایان قرن نهم هجری، ایشان در نگرش به تاریخ‌نویسی و عرضه متون تاریخی، مقاصد و

انگیزه‌های گوناگونی را مدنظر داشته‌اند؛ به گونه‌ای که عده‌ای از آنان صرفاً یک هدف یا موضوع را در دستور کار خویش گنجانده بودند و عده‌ای دیگر، همزمان چند هدف و موضوع را مدنظر داشته‌اند. این مقاصد و موضوعات شامل مباحث سیاسی، اعتقادی، فکری، فرهنگی، اخلاقی و اجتماعی می‌شد که مورخان، آن‌ها را در مقدمه آثارشان یادآور شده‌اند؛ نشانه‌ای که بازتاب واقعیت‌های مختلف جامعه و ایدئولوژی‌های حاکم بر آن زمان است (طیّبی و طلائی، ۱۴۰۲: ۱۵۴).

تواریخ کلاسیک پس از اسلام، به مثابه گنجینه‌ای پر بها اطلاعات سودمند و منحصر به فردی درباره پادشاهی بوران و آرمیدخت ارائه داده‌اند. بوران و آرمیدخت، دختران خسرو پرویز از نظر نسبی کاملاً مشروع و از دیدگاه اندیشه سیاسی ساسانیان، دارای فره ایزدی پادشاهی بودند. این دو شهبانو توسط اشراف و بزرگان انتخاب شدند و در منابع تاریخی، هیچ نشانه‌ای از توطئه، درگیری نظامی، اعمال زور یا اختلافات خانوادگی شدید گزارش نشده است. برای هر دو، سکه‌هایی ضرب شد و مشروعیت‌شان با القاب و عناوین رسمی سلطنتی تأیید گردید. مجموع دوران حکومت این دو شهبانو، حدود دو سال بود که در آن برهه بحرانی، با توجه به عزل و نصب‌های مکرر، مدت نسبتاً طولانی و قابل توجهی محسوب می‌شد و می‌تواند نشان‌دهنده رضایت نسبی از شیوه حکمرانی آنان باشد. مضمون سخنرانی‌ها و نامه‌های این دو به بزرگان، حکمرانان و مردم، بر عدالت، امنیت، مقابله با دشمنان و آبادانی تأکید داشت. این موارد، نماد سیاست مشورت‌جویانه و همکاری با نهادها و شخصیت‌های قدرتمند در سراسر شاهنشاهی، به ویژه با خاندان‌های پارتی بود. منابع تاریخی در مورد کاردانی، هوش، عدالت، رفتار نیکو، بخشش مالیات و شایستگی این دو شهبانو هم‌نظر هستند و هیچ سند یا گزارشی از بی‌کفایتی یا بی‌تدبیری آنان وجود ندارد. بوران در آغاز پادشاهی، برای بازگرداندن نظم و امنیت، شورشیان را با شدت و قاطعیت سرکوب کرد؛ اما در ادامه با تهاجم اعراب مواجه شد؛ همچنین او صلیب

مقدس را برای بهبود روابط دیپلماتیک به امپراتوری روم فرستاد. مورخان به کوشش‌های بوران در آن شرایط بحرانی برای ساماندهی امور کشور اشاره کرده‌اند. آزمیدخت نیز به‌صورت جدی درگیر جنگ با اعراب مهاجم و همچنین اختلافات داخلی بود. ماجرای خواستگاری فرخ‌هرمزد و دستور قتل او، نمونه‌ای از این تنش‌های عمیق است (زند، ۱۴۰۳: ۲۲). این پژوهش با رویکرد تطبیقی و گفتمانی، سلطنت بوران و آزمیدخت را بازخوانی می‌کند تا هم وجوه اشتراک و افتراق روایت‌ها را دریابد و هم نحوه بازنمایی مشروعیت و جایگاه سیاسی شهبانوان ساسانی را واکاود. هدف، ارائه چارچوبی برای فهم پیچیدگی‌های سیاسی واپسین سال‌های شاهنشاهی ساسانی و کشف لایه‌های نمادین و گفتمانی روایت‌هاست.

۲،۱ پرسش‌های پژوهش

- ۱- مورخان اسلامی چه تصویری از بوراندخت و آزمیدخت ارائه داده‌اند؟
- ۲- چه وجوه اشتراکی در بازنمایی این دو شهبانو در روایت‌ها وجود دارد؟

۳،۱ روش پژوهش

این پژوهش، از نوع بنیادی و با رویکرد تاریخی، بر تحلیل منابع مکتوب و گردآوری داده به‌روش کتابخانه‌ای استوار است. هدف اصلی آن، بازسازی تصویر پادشاهی بوران و آزمیدخت و شناسایی وجوه اشتراک و افتراق در سیاست‌ها و بازنمایی آنان در منابع اسلامی‌ست. منابع اصلی این پژوهش، آثار مورخان دوره اسلامی چون طبری، بلعمی، ثعالبی، ابن‌اثیر، یعقوبی، دینوری و مسعودی است. تحلیل‌ها با رویکرد تطبیقی و گفتمانی انجام می‌شود تا افزون بر اینکه اقدامات سیاسی و وقایع دوره شهبانوان بررسی شود، نحوه بازنمایی آنان در قالب گفتمان مشروعیت، جنسیت و حافظه تاریخی نیز روشن گردد؛ بدین‌سان، پژوهش فراتر از توصیف رویدادها، به بازخوانی و تحلیل ساختار روایت‌ها و بازتاب نگرش‌های فرهنگی و سیاسی مورخان اسلامی می‌پردازد.

۴،۱ پیشینه پژوهش

در ارتباط با حکمرانی بوران و آزمونیدخت، در برخی کتب به صورت پراکنده مطالبی ارائه شده است که برخی از آن‌ها در خلال مطالعه رخدادها و دگرگونی‌های سیاسی دوره ساسانی و بازگویی رویدادهای تاریخی، اشاراتی هرچند گذرا به حکومت بوران و آزمونیدخت و همچنین شرایط اجتماعی زنان در عصر باستان داشته‌اند؛ از جمله می‌توان به زن در حقوق ساسانی نوشته بارتلمه (۱۳۴۴)، تاریخ ایران در زمان ساسانیان اثر کریستن سن (۱۳۸۲)، زنان ساسانی از فرمانبری تا فرمانروایی اثر عیسی‌زاده (۱۳۸۷)، ناگفته‌های امپراتوری ساسانی نوشته دریایی (۱۳۹۱) و تاریخ تحولات سیاسی ساسانیان اثر جلیلیان (۱۴۰۲) اشاره کرد؛ همچنین پژوهش‌هایی در قالب پایان‌نامه و مقاله در این خصوص انجام شده است که موارد ذیل برخی از آن‌هاست:

ملکزاده بیانی (۱۳۴۸) در مقاله خود با عنوان «پادشاهی پورانیدخت ملکه ساسانی و پژوهشی درباره سکه‌های زمان او»، با رویکردی توصیفی-تحلیلی، ابتدا بستر سیاسی شاهنشاهی ساسانی و فرآیند قدرت‌یابی پادشاهان پیشین را تبیین کرده و سپس به واکاوی چگونگی به تخت نشستن بوران می‌پردازد. نویسنده، ضمن مقایسه روایات تاریخی متفاوت در خصوص مدت زمان فرمانروایی وی، به بررسی دقیق مسکوکات این دوره نیز اهتمام می‌ورزد؛ بدین صورت که ویژگی‌های نقوش و نوشته‌های آن‌ها و همچنین فهرست ضرابخانه‌های فعال در زمان ملکه بوران را شرح می‌دهد. در ادامه، این پژوهش نشان می‌دهد که چگونه استفاده از نمادهای سلطنتی و القاب مشابه خسرو پرویز بر روی سکه‌ها، تلاشی آگاهانه برای مشروعیت‌بخشی و احیای شکوه دوران پیشین بوده است؛ همچنین به اقدامات سیاسی کلیدی بوران، از جمله بازگرداندن صلیب مقدس به امپراتوری روم برای تنش‌زدایی دیپلماتیک و تلاش‌های او در تثبیت نظم داخلی در آستانه فروپاشی ساسانیان اشاره شده است.

بیگ‌مرادی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «پادشاهی زنان در عصر ساسانی با تکیه بر مشروعیت خاندان»، پژوهشی جامع را تدوین کرده که در آن، ضمن تبیین جایگاه اجتماعی و سیاسی زنان و تحلیل فرآیند به سلطنت رسیدن آنان در ساختار قدرت ساسانی، به واکاوی دقیق ابعاد حکمرانی بوران و آزمون دخت می‌پردازد. این اثر به بررسی سیاست‌های داخلی و خارجی، تحلیل مدت زمان پادشاهی و نیز مطالعه ویژگی‌های سکه‌های ضرب شده در زمان این دو شهبانو اختصاص یافته است تا نقش آنان در تحولات سیاسی و اقتصادی دوران پایانی ساسانیان روشن گردد. پانائینو (۱۳۹۶) در مقاله «زنان و پادشاهی: چند گفتار درباره پادشاهی بوران و خواهرش آزمون دخت»، با رویکردی توصیفی و تحلیلی، به بررسی متمرکز و عمیق حکمرانی بوران، نخستین شهبانویی که در تاریخ ساسانیان توانست به مقام عالی پادشاهی دست یابد، پرداخته است. این پژوهش همچنین به تحلیل جایگاه خواهر او، آزمون دخت که به عنوان آخرین زن در این سلسله به چنین موقعیت سیاسی ممتازی نائل شد، اهتمام ورزیده و ابعاد مختلف قدرت‌یابی و چالش‌های این دو شهبانو را در ساختار سیاسی زمان خویش واکاوی کرده است. عمرانی (۱۳۹۸) در مقاله خود با عنوان «دختر کو ندارد نشان از پدر: ایدئولوژی در اواخر امپراتوری ساسانیان و به قدرت رسیدن بوران»، با رویکردی نظری و ایدئولوژیک، به تحلیل دقیق عوامل مشروعیت‌بخش و پیچیدگی‌های فرآیند کسب قدرت این شهبانوان می‌پردازد. نویسنده از طریق واکاوی مبانی نظری پادشاهی در ایران باستان و به‌طور خاص تمرکز بر ایدئولوژی حکومتی ساسانیان، نشان می‌دهد که چگونه مفاهیمی چون «فره ایزدی» و «نسب شاهی»، در شرایط بحرانی اواخر امپراتوری، راه را برای سلطنت زنان هموار کرده و توجیه لازم برای پذیرش حکومت آنان را فراهم آورده است. جودی‌نعمتی (۱۴۰۰) در پژوهش خود با عنوان «مقایسه پادشاهی بوران ساسانی در شاهنامه و منابع تاریخی در بررسی انتقادی یک بیت چالش‌برانگیز»، با رویکردی تطبیقی و نقد ادبی-تاریخی، به ارزیابی دقیق روایت فردوسی از حکمرانی بوران در مقایسه با گزارش‌های منابع تاریخی معاصر پرداخته است. این پژوهش با واکاوی اختلاف‌های

موجود میان شاهنامه و متون تاریخی، نشان می‌دهد که اولاً هیچ روایت یا گزارش منفی‌ای دربارهٔ عملکرد بوران در متون تاریخی وجود ندارد و ثانیاً، سایر مورخان با تفصیل و قضاوتی مثبت‌تر نسبت به شاهنامه، دوران فرمانروایی وی را به نیکی ثبت کرده‌اند و تصویری روشن از کاردانی او ارائه داده‌اند. زند (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «سیاست‌ورزی دو شهبانوی ساسانی بوران و آرمیدخت»، به تحلیل راهبردهای حکمرانی و تمهیدات سیاسی این دو شهبانو در واپسین سال‌های حکومت ساسانیان، مقارن با بحرانی‌ترین دورهٔ پیش از سقوط این شاهنشاهی پرداخته‌است. این پژوهش با استناد به مهم‌ترین منابع دست‌اول، به بررسی چگونگی کسب قدرت، تصمیمات و اقدامات سیاسی دو شهبانو می‌پردازد تا تصویری صحیح از دوران زمامداری آنان و نقش‌شان در ادارهٔ کشور ترسیم شود. بررسی منابع فوق‌گویی آن است که اگرچه پژوهش‌های متعددی به ابعاد گوناگون حکومت بوران و آرمیدخت پرداخته‌اند، اما اغلب آن‌ها بر توصیف وقایع سیاسی، تحلیل حقوقی جایگاه زنان و بررسی سکه‌شناسی متمرکز بوده‌اند؛ لیکن جای پژوهشی مستقل که به تحلیل فرآیند قدرت‌گیری و اقدامات این دو شهبانو، براساس گزارش‌های مورخان دورهٔ اسلامی با رویکرد گفتمانی مشروعیت و جنسیت بپردازد، خالی‌ست.

۲. سلطنت بوران

بوران فرزند خسرو پرویز است و در اینکه نام صحیح او «بوران» است، نه «پوران»، شکی وجود ندارد؛ گرچه هنوز بعضی به اشتباه، پوران می‌نویسند. بر سکه‌های او عنوانش به صورت «bwr'n» «Bōrān» حک شده و تاجی با بال‌های گسترده همراه با عباراتی با این مفاهیم دیده می‌شود: «بوران خوره ابزود» (افزایندهٔ فرهٔ پادشاهی)، «بوران ابزون»، «بوران آرایندهٔ تخمهٔ ایزدان» یا «نیرومندکنندهٔ جهان از خوره» (Daryaei, 1999: 76-77).

این نام مختصرشدهٔ صورت ایرانی باستان Baur-āna است. بخش اول آن به معنای بور است و پسوند ana نام تصغیرساز است. صورت‌های لاتین این نام Bopávn و Bopáμ،

صورت‌های ارمنی آن Bor، Born، Pepur و صورت سریانی آن Boran است (Gignoux, 1986: 58). احتمالاً بوران به معنای کسی است که موهای حنایی رنگ و بور دارد؛ چراکه گذاشتن اسامی ناشی از خصوصیات طبیعی افراد در ایران باستان امری رایج بود. به طور کلی بوراندخت (Bōrān-Doxt) از سه قسمت تشکیل شده است؛ بور به معنای سرخ و آن پسوند نسبت است که با سرخ ترکیب شده است. ترکیب این دو به معنای دختری است که موهای او سرخ رنگ و یا چهره او گلگون است (بیگ‌مرادی، ۱۳۸۹: ۱۲۶). همانطور که گفته شد، در سکه‌ها به پهلوی بوران نوشته شده و صحیح‌تر از پوران است؛ چراکه واژه بوران با پور پیوستگی ندارد.

باتوجه به اینکه شاهزادگان ساسانی، قربانی نابسامانی‌ها و توطئه‌ها شده بودند و هیچ بازمانده‌ای از ایشان برای تصدی پادشاهی وجود نداشت، در نتیجه بوران را که فرزند خسرو پرویز بود، به پادشاهی برگزیدند و در تیسفون، پایتخت با عظمت و درخشان ساسانیان، تاج سلطنت را بر سر وی نهادند (ملکزاده بیانی، ۱۳۴۸: ۲۳). به نظر می‌رسد اساسی‌ترین عامل در به قدرت رسیدن بوران، نسب و خاندان او به عنوان تنها بازمانده مشروع از پرنفوذترین پادشاه ساسانی بوده است. برای استقرار حکومتی مشروع و مقبول در قلمرو ساسانی، بوران تنها فرد واجد شرایط برای دارندگی فره ایزدی شناخته می‌شد. نزد روحانیان و بزرگان، این اقدام تنها راهکار ممکن برای تجدید حیات اندیشه حکومتداری ساسانیان در چارچوب مفهوم پادشاهی الهی به شمار می‌رفت (Emrani, 2007: 8). اشراف محافظه کار با انگیزه حفظ سنت (و شاید به قصد کنار گذاشتن مدعیان هوادار روم) در پی یافتن شخصی از تبار پادشاهی بودند تا بتوانند هرگونه ادعای سلطنت از سوی افراد بیگانه با خاندان شاهی را باطل اعلام کنند (بیگ‌مرادی، ۱۳۸۹: ۱۳۰). روایت شده است که بوران، هنگام رسیدن به پادشاهی چنین گفت: «قصد من نیکوکاری است و فرمانروایی من بر پایه عدالت خواهد بود». بوران مقام شهربراز را به پس‌فرخ اعطا کرد و

او را به مقام وزارت برگزید؛ با رعیت به عدالت رفتار کرد و در میان ایشان دادگری گسترد (نولدکه، ۱۳۷۸: ۴۰۸). دستور ضرب سکه، تعمیر پل‌های سنگی و چوبی و بخشودگی بدهی‌های مالیاتی مردم را صادر کرد. بوران برای همگان نامه‌هایی نوشت و به آنان وعده حکومتی نیک داد، سرنوشت کشته‌شدگان خاندان شاهی را به اطلاع‌شان رساند و اظهار امیدواری کرد که خداوند به واسطه حکومت او چنان آرامش و ثباتی ایجاد کند که همگان در بایند: کشور تنها با زور مردان اداره نمی‌شود، لشکر صرفاً با خشونت و ترس مردان سازمان نمی‌یابد، پیروزی صرفاً با نیرنگ مردان حاصل نمی‌گردد، و آشوب‌ها تنها به دست ایشان آرام نمی‌گیرد، بلکه همه این امور به اراده خداوند متعال محقق می‌شود. بوران در این نامه‌ها مردم را به وفاداری و اطاعت فراخواند. محتوای نامه‌های او شامل تمامی نکات ضروری بود؛ همچنین بوران صلیب چوبی را توسط اسقفی به نام ایشوع‌هب به قیصریه روم بازگرداند (همان: ۴۰۹). مذاکرات صلح جویانه میان ایران و روم که از دوران حکومت شیرویه آغاز شده بود، در دوره فرمانروایی بوران به نتیجه رسید. شهربراز در ژوئیه ۶۲۹ میلادی در گفت‌وگو با هراکلیوس، موافقت کرده بود که صلیب مقدس مسیحیان را مسترد نماید. احتمالاً اشاره سبئوس، مورخ ارمنی قرن هفتم میلادی، به بازگرداندن صلیب در دوره شهربراز ناظر بر همین توافق است؛ اما شواهد تاریخی نشان می‌دهد که استرداد و نصب مجدد این صلیب در اورشلیم که مسیحیان هنوز سالگرد آن را گرامی می‌دارند، در ۱۴ سپتامبر ۶۲۹ میلادی و پیش از به قدرت رسیدن شهربراز صورت پذیرفته بود (جلیلیان، ۱۴۰۲: ۵۴۰). بازپس‌گیری صلیب مقدس برای هراکلیوس اعتبار قابل توجهی به ارمغان آورد و به جهانیان نشان داد که چگونه امپراتوری مسیحی روم بر ایران زردشتی چیره شده است (Dignas & Engelbert, 2008: 151). این رویداد در واقع نقطه پایانی بر معاهده صلح ۶۲۸ میلادی محسوب می‌شد. بوران در ادامه همین مذاکرات دوستانه با روم، هیأتی دیپلماتیک متشکل از ایشوع‌هب (جاثلیق نستوریان ایران) و دیگر مقامات بلندپایه

کلیسای نستوری را به دربار هراکلیوس اعزام داشت. این احتمال وجود دارد که همین اقدامات موجب شده در برخی منابع به اشتباه عنوان شود که بوران شخصاً صلیب مقدس را به مسیحیان بازگردانده است (جلیلیان، ۱۴۰۲: ۵۴۰).

تهدید نظامی اصلی در عهد حکومت بوران، هجوم اعراب مسلمان بود. شرایط داخلی ایران از اواخر سلطنت خسرو پرویز رو به ضعف نهاده بود؛ به ویژه برای اعراب، حکمرانی یک زن نشانه آسیب پذیری محسوب می شد. اگرچه شناخت آنان از قدرت ایران و نتایج جنگ های پیشین موجب هراس بود، اما ثروت ها و غنایم ایران نیز انگیزه بخش شد و در نهایت، آنان را ترغیب به حمله کرد. بوران در مقام فرمانده کل قوا، گزارش های نظامی را بررسی می کرد و پس از تحلیل، دستورات لازم را گاه به صورت فردی و گاه پس از مشورت با سرداران نظامی صادر می کرد. وی با شجاعت در صحنه نبرد حاضر می شد و به سازماندهی نیروها همت می گمارد؛ ضمن آنکه به تقویت روحیه و تشویق سربازان توجه ویژه ای مبذول می داشت (جودی نعمتی، ۱۴۰۰: ۶۴). محدودیت منابع تاریخی درباره نخستین شهبانوی ایرانی، گویای اوضاع بحرانی و نابسامان ایران در آن مقطع زمانی است. همان گونه که پیش تر اشاره شد، به نظر می رسد امپراتوری روم نیز در این برهه، از موقعیت مطلوبی برخوردار نبوده است؛ چراکه در غیر این صورت، شرایط برای تسلط بر ایران از هر زمان دیگری مساعدتر می نمود و شکست پادشاه ایران نیازی به بسیج نیروی نظامی گسترده نداشت. چنین برمی آید که حکمرانان ساسانی در این دوره دیگر هیچ اقتدار و نفوذی برای اعمال قدرت نداشتند (رجبی، ۱۳۸۲: ۳۹۶). براساس گزارش های سیرت مبنی بر اینکه ملکه بوران به دست پیروز، یکی از سرداران سپاه ایران به قتل رسید (Chaumont, 1989: 366) می توان دریافت در شرایطی که شاهنشاهی دچار هرج و مرج و آشوب گسترده شده بود، سرداران و فرماندهان نظامی نیز به مدعیان قدرت بدل شدند و با اشراف و روحانیان زردشتی بر سر تاج و تخت به رقابت پرداختند (Daryaei, 2008: 93).

در ارتباط با مدت فرمانروایی بوران، میان پژوهشگران اجماعی وجود ندارد و گزارش‌های تاریخی در این زمینه دچار پراکندگی اند. در قلمرو منابع تاریخی، فردوسی (۱۳۹۳: ۱۰۷۶) و یعقوبی (۱۳۷۴: ۲۱۵) مدت فرمانروایی وی را شش ماه ثبت کرده‌اند؛ حال آنکه طبری (۱۳۶۲: ۷۸۳)، بلعمی (۱۳۵۳: ۱۲۰۱) و ابن‌اثیر (۱۳۷۰: ۵۷۹) این دوره را یک سال و چهار ماه گزارش می‌دهند. مسعودی (۱۳۹۱: ۷۳) به یک سال و شش ماه اشاره دارد و ثعالبی (۱۳۶۸: ۴۶۹) دوران سلطنت او را هشت ماه برشمرده است. در میان خاورشناسان نیز کریستن‌سن (۱۳۸۲: ۳۵۷)، کولسنیکف (۱۳۸۹: ۱۶۹) و نولدکه (۱۳۷۸: ۴۱۳) بر روایت یک سال و چهار ماه تأکید کرده‌اند. رجبی (۱۳۸۲: ۳۹۵) بدون اعلام نظر قطعی، سال ۶۳۰ میلادی را به‌عنوان زمان پادشاهی بوران پذیرفته و اقوال مورخان اسلامی و ارمنی را منعکس ساخته است. در مقابل، ملکزاده‌بیانی (۱۳۴۸: ۲۷) با استناد به شواهد سکه‌شناسی که به سال اول و دوم سلطنت او اشاره دارند، استدلال می‌کند که دوره حکمرانی بوران دست‌کم دو سال به طول انجامیده و گزارش‌های مربوط به دوره‌های کوتاه‌تر، از اعتبار لازم برخوردار نیستند. پورشریعتی نیز معتقد است سکه‌های ملکه بوران با عدد سال سوم از ژوئن ۶۳۱ تا ژوئن ۶۳۲ دوره دوم پادشاهی این ملکه را تأیید می‌کند (Pourshariati, 2009: 188). یافته‌های سکه‌شناسی اطلاعات ارزشمندی درباره حکمرانی بوران ارائه می‌دهند. مقایسه آمار ضربخانه‌های فعال در دوره بوران با پایان حکومت خسرو پرویز، نشان‌دهنده کاهش محسوس تعداد مراکز ضرب سکه است. پژوهش‌های انجام‌شده تاکنون موفق به شناسایی علائم اختصاری پانزده ضربخانه بر روی سکه‌های بوران شده‌اند که نشان می‌دهد حداقل مراکز ضرب سکه در خوزستان، پارس، خراسان، سیستان و ماد در این دوره فعال بوده‌اند. سکه‌های به‌دست‌آمده از بوران، مربوط به سال‌های اول تا سوم پادشاهی او هستند؛ اما نکته قابل تأمل اینجاست که تمامی سکه‌های شناخته‌شده از سال سوم حکومت وی، منحصرأ در ضربخانه سیستان ضرب شده‌اند که

می‌تواند نشان‌دهنده ضرب سکه‌ها پس از درگذشت بوران باشد (جلیلیان، ۱۴۰۲: ۵۳۸). بسیاری از استان‌ها، ملکه بوران را به رسمیت می‌شناختند، چراکه ضربخانه‌های متعددی در نقاط مختلف شاهنشاهی به نام او مسکوکات ضرب می‌کردند. در نخستین سال حکومت وی، یازده ضربخانه که عمدتاً در فارس، خوزستان، ماد و خراسان قرار داشتند، به نام او سکه می‌زدند. در سال دوم، شمار این ضربخانه‌ها به شش مورد کاهش یافت؛ چون او نتوانست دومین سال پادشاهی خود را به پایان برساند (دریایی، ۱۳۹۱: ۸۲). سکه‌های نادر و کمیاب بوران، طول دوره پادشاهی او و همچنین وضعیت ظاهری و چهره واقعی او را با دقتی بالا نمایش می‌دهند (یوسفی و همکاران، ۱۴۰۱: ۵۰). نظر به وجود اختلاف در منابع مکتوب، شواهد سکه‌شناختی به‌ویژه سکه‌های سال دوم در مناطق مختلف، معیار قضاوت نگارندگان قرار می‌گیرد؛ بنابراین در پذیرش گزارش‌های کوتاه‌مدت مورخان اسلامی حق تردید جایز است و مدت سلطنت بوران دست‌کم دو سال برآورده می‌شود. به‌نظر می‌رسد وجود سکه‌های سال سوم منحصر به سیستان، نشان‌دهنده ضرب آن‌ها پس از مرگ شهبانوست، اما گستره جغرافیایی سکه‌های سال‌های پیشین، تثبیت قدرت و مشروعیت سیاسی بوران را در بازه‌ای طولانی‌تر از روایات اسلامی تأیید می‌کند؛ همچنین کاهش تعداد ضربخانه‌ها در سال دوم می‌تواند نشان‌دهنده سرآغاز فروپاشی قدرت مرکزی در اواخر دوره سلطنت بوران باشد نه اینکه او از ابتدا قدرت کمی داشته‌است؛ درواقع، او سال نخست را قدرتمند حکومت کرد و در سال دوم، با چالش‌هایی مواجه‌گشت که منجر به کاهش ضرب سکه شد.

بر روی سکه، نیم‌تنه ملکه ساسانی به سمت راست چرخیده و پشت آن محراب آتش زردشتی و دو خادم ایستاده در کنار آن تصویر شده‌اند. دو یا سه ردیف دایره (قرص ماه)، تصویر ملکه را در بر گرفته‌است؛ علائم نجومی هلال و ستاره (سه مورد بر روی سکه و چهار مورد در پشت سکه) در لبه سکه‌ها قرار دارند (ملک و سرخوش، ۱۴۰۱: ۸۰). به باور

نگارندگان، بهره‌گیری از نمادهای نجومی چون هاله مقدس و هلال و ستاره، فراتر از تزئینات صرف، جنبه‌ای ایدئولوژیک داشت که بوران را در پیوند مستقیم با اهورامزدا و اشنه نشان می‌داد و ادعای او مبنی بر برگزیدگی توسط نیروهای آسمانی برای احیای نظم کیهانی و زمینی را قوت می‌بخشید. بوران کلاهی گرد و تزیین شده به شکل سه جواهر الماس مانند بر سر نهاده است. مورد دوم که شامل دو ردیف دایره شبیه به گلوله (احتمالاً مروارید) در اطراف پیشانی است، به صورت گرد پیچیده شده و بخش‌هایی از آن دیده می‌شود. لُبه بیرونی کلاه (سربند) با یک ردیف گلوله آراسته شده که ممکن است، نماد مروارید باشد. بر فراز تاج او، یک جفت شاخ بالدار که نمادی از ورثه، خدای پیروزی است، قرار دارد. میان بال‌ها، هلال ماه و گوی گنجانده شده است. سه رشته گیسوی بوران در سمت چپ و راست کلاه، با جواهرات تزیین شده‌اند. بوران دو رشته گردنبند با آویزهای قطره‌ای بر گردن خود آویخته است. لباس او با نمادهای هلال و ستاره در هر دو طرف شانه‌هایش آراسته شده است (همانجا) (تصویر ۱)؛ همچنین باید به این نکته اشاره کنیم که بوران همانند هر پادشاه پیشین، یک تاج مختص به خود داشت. این واقعیت به وضوح نشان‌دهنده تغییر در ایدئولوژی سلطنتی است (Mochiri, 1972: 178). طرح تاج بالدار و عبارت «فره افزود» بر مسکوکات بوران، همراه با تعداد حلقه‌ها کاملاً مشابه سکه‌های خسرو پرویز است. با توجه به بحران جانشینی و چالش‌های مشروعیت، طبیعی می‌نماید که ملکه بوران برای اثبات حقانیت خود به عنوان وارث قانونی سلسله ساسانی، از تصاویر شبیه به پدرش و عبارت «بوران فره افزود» بر روی درهم‌های نقره‌اش استفاده کرده باشد؛ با این حال، این دینارهای طلای بوران هستند که به طور ویژه بازتاب‌دهنده دیدگاه او درباره ایدئولوژی پادشاهی بوده و اشتیاق او برای احیای عظمت و شکوه ایران را به نمایش می‌گذارند (دریایی، ۱۳۹۱: ۸۳). باید توجه داشت که بوران در طول حکومت خود، افزون بر درهم‌های نقره، اقدام به ضرب مسکوکات طلایی و برنزی

با ماهیت تبلیغاتی نمود که اهمیتی راهبردی داشت. این اقدام قطعاً ناشی از یک تصمیم آگاهانه سیاسی بود که سکه‌های او را از مسکوکات دوره‌های قباد دوم و اردشیر سوم متمایز می‌ساخت؛ هرچند از نظر بصری، طراحی سکه‌های وی شباهت زیادی به سکه‌های خسرو پرویز داشت؛ به‌ویژه دینارهای طلای کمیاب او، به‌وضوح کارکردی رسانه‌ای و تبلیغاتی در جهت تثبیت حکومت نوپای ملکه را ایفا می‌کردند که سابقه‌ای نداشت. می‌توان استنباط کرد که این سکه‌های طلایی، احتمالاً با هدف نفوذ و نمایش شکوه در خارج از مرزهای شاهنشاهی نیز ضرب شده‌اند (Malek & Curtis, 1998: 116). گوبل نیز بر اهمیت استراتژیک دینارهای طلایی این شهبانو تأکید دارد؛ چراکه نخستین نمونه از سکه‌های طلایی است که پس از خسرو پرویز به یکی از جانشینان او تعلق دارد. نکته دیگر، شباهت ساختاری این دینارها به سکه‌های طلایی پدر است؛ به این معنا که سکه تنها تصویر روبه‌رو از ملکه و تاجش را نمایش می‌دهد. نکته قابل تأمل آن است که ملکه در این سکه‌های طلایی، تاج جدیدی بر سر نهاده است که در هیچ‌یک از نمونه‌های سکه‌های نقره‌ای وی دیده نمی‌شود؛ امری که نشان‌دهنده تلاشی آگاهانه برای بازتعریف شکوه سلطنت در قالبی نو و متمایز است (Gobl, 1971: 80).

تصویر ۱: سکه بوران، سال دوم پادشاهی، با نشان ضرابخانه SK، دراخمای ۴,۰۷ گرمی
(بیگمرادی، ۱۳۸۹: ۱۶۵)

۳. سلطنت آرمیدخت

پس از مرگ بوران، خواهرش آرمیدخت به پادشاهی ایران رسید. تقریباً تمام تاریخ‌نگاران دوره اسلامی، او را فرمانروایی بسیار زیبا و دادگر توصیف کرده‌اند. گویا نام واقعی او خورشید بود، ولی پدرش او را آرمی می‌نامید (رجبی، ۱۳۸۲: ۳۹۷). نام این شهبانو از دو قسمت *Āzarmīg* و *dux* تشکیل شده است؛ در واقع آرمیگ صفتی به معنای محترم و آبرومند است که از ریشه اوستایی *gar* به معنای ستودن گرفته شده است (Gignoux, 1986: 52)؛ قسمت دوم این ترکیب، یعنی دخت در منابع ایرانی، یونانی و سریانی تأیید شده است؛ اما در ارتباط با قسمت نخست، اختلاف نظر وجود دارد. گوبل و الرام طبق سکه‌ها آن را *Āzarmīndōst* خوانده‌اند؛ در منابع ارمنی به صورت‌های *Azar-mic*، *Zarmndūxt*، *Zrovandūxt* و *Azarmik* آمده است که نزدیک به صورت پهلوی *Āzarmīg* است (Pananio, 2006: 221). به نظر می‌رسد او حتی وزیری برای خود انتخاب نکرد و مستقلانه حکمرانی می‌کرد. آشفتگی‌های سیاسی ناشی از کوتاهی دوران پادشاهی شاهان ساسانی پس از خسرو پرویز، همراه با ناشناخته بودن شاهزادگانی که پیاپی و گاه همزمان به تخت می‌نشستند، موجب شکل‌گیری افسانه‌های متعددی درباره این پادشاهان شده است. در میان منابع مربوط به آرمیدخت، اطلاعات چندانی درباره اقدامات سیاسی و اجتماعی او یافت نمی‌شود و بخش عمده روایات، به داستان عشق فرخ‌هرمز به او و نقشه قتل این سردار به دست آرمیدخت اختصاص یافته است (رجبی، ۱۳۸۲: ۳۹۷).

در خصوص بازه تاریخی سلطنت آرمیدخت، همچون خواهرش بوران، روایت‌های متعددی وجود دارد؛ فردوسی (۱۳۹۳: ۱۰۷۷) دوره فرمانروایی وی را شش ماه ثبت

کرده است. کولسنیکف (۱۳۸۹: ۱۶۶) نیز به دوره شش ماهه اشاره دارد. در میان مورخان اسلامی، طبری (۱۳۶۲: ۷۸۵)، بلعمی (۱۳۵۳: ۱۲۰۶)، ابن اثیر (۱۳۷۰: ۵۸۰)، یعقوبی (۱۳۷۴: ۲۱۵) و مسعودی (۱۳۹۱: ۷۴) بر شش ماهه بودن این دوره تأکید کرده اند؛ حال آنکه ثعالبی در این خصوص سکوت اختیار کرده است. کولسنیکف (۱۳۸۹: ۱۶۶) و نولدکه (۱۳۷۸: ۵۴۹) نیز مدت حکمرانی او را شش ماه دانسته اند. کریستن سن (۱۳۸۲: ۳۵۸) با اشاره به تاجگذاری وی در تیسفون، به چندماهه بودن دوره سلطنت وی بدون تعیین مدت دقیق اذعان دارد. رجبی (۱۳۸۲: ۳۹۵) نیز دامنه فرمانروایی آزمیدخت را از چهار ماه تا یک سال و چهار ماه گزارش کرده است. با واکاوی گزارش های تاریخی، به نظر می رسد با وجود اختلاف جزئی میان روایت ها، اجماع قابل توجهی میان مورخان اسلامی و خاورشناسان بر سر شش ماهه بودن دوران سلطنت آزمیدخت وجود دارد؛ در مقابل، گزارش های متضاد چون یک سال و چهار ماه که رجبی به آن اشاره کرده، فاقد پشتوانه روایی گسترده است؛ از سوی دیگر، بر خلاف دوران بوران که شواهد سکه شناسی نسبتاً متعددی از سال های مختلف حکومت او یافت شد، نبود شواهد سکه ای متواتر و گسترده برای آزمیدخت که بتواند مدت زمان طولانی تری را تأیید کند، این احتمال را تقویت می کند که دوره سلطنت او کوتاه و احتمالاً در حد همان شش ماه گزارش شده توسط منابع بوده است.

روایت ها حاکی از آن است که آزمیدخت از زیباروی ترین زنان ایران بود و هنگام تاجگذاری اعلام کرد: «شیوه حکمرانی ما همانند پدر پیرو زمان خسرو خواهد بود و هر که با ما مخالفت کند، خونس را خواهیم ریخت» (نولدکه، ۱۳۷۸: ۴۱۱). گفته می شود در آن زمان، فرخ هرمز، سپهبد خراسان از بزرگان ایران بود که به خواستگاری آزمیدخت آمد. شهبانو در پاسخ گفت: «شایسته شهبانو نیست که همسر اختیار کند. تو در همه روزگار خود خواستار آن بودی که کام برگیری امشب در زمان معین به نزد من بیا» (همانجا).

فرخ هرمز چنین کرد و شبانه به سوی کاخ روانه شد. آرمیدخت به رئیس محافظانش دستور داده بود در کمین نشسته و او را به قتل برساند. محافظان این فرمان را اجرا کردند. شهبانو دستورداد پیکر بی جان او را در حیاط کاخ سلطنتی رها کنند. صبحگاهان مردم جسد فرخ هرمز را یافتند و آرمیدخت دستورداد آن را مخفیانه دفن کنند. همگان پی بردند که قتل او به دلیل جرم بزرگی بوده است. فرخ هرمز پسری به نام رستم داشت که بعدها یزدگرد سوم، او را با لشکری عظیم به سوی تیسفون گسیل داشت (همان: ۴۱۳). رستم فرخزاد، پسر فرخ هرمز که به عنوان فرمانده ایرانیان در نبرد قادسیه علیه اعراب شناخته می شود و در همان میدان جنگ کشته شد، برای انتقام خون پدر از خراسان به سوی تیسفون لشکر کشید. پس از تسخیر پایتخت، رستم، آرمیدخت را ابتدا نابینا کرد و سپس به قتل رساند. باتوجه به اینکه رستم فرخزاد هرگز ادعای پادشاهی نکرد و تا پایان حکومت ساسانیان، همواره به عنوان سردار ارشد نظامی باقی ماند، به نظرمی رسد برخورد خشن او با شهبانو انتقامی شخصی بوده باشد؛ از این رو داستان عاشقانه و خونین آرمیدخت و فرخ هرمز اگرچه در روایات، اغراق آمیز و افسانه ای بازتاب یافته است، ولی می تواند ریشه ای در واقعیت داشته باشد. *مجموعه/تواریخ* گزارش می دهد که آرمیدخت کاخی باشکوه بر فراز تپه ای در دشتی وسیع بنا کرده بود که تا زمان تألیف کتاب، ویرانه های آن پابرجا بود؛ شاید این، همان کاخی باشد که یاقوت حموی نیز به آن اشاره کرده است. از دیگر بناهای منسوب به او، آتشگاهی در روستای قرطمان (ابخاز) است. با وجود دشواری در شناسایی دقیق این بناها، به دلیل کوتاهی دوره فرمانروایی آرمیدخت و آشفتگی های سیاسی آن زمان و با اینکه برخی گزارش های مورخان چندان قابل اعتماد نیستند، ممکن است ساخت این بناها در دوران او به پایان رسیده باشد (رجبی، ۱۳۸۲: ۳۹۸). قتل آرمیدخت به شیوه ای وحشیانه، به وضوح نشان دهنده فروپاشی نظم سیاسی و زوال اقتدار نهاد پادشاهی در دهه های پایانی حکومت ساسانیان است. این واقعه، افزون بر اینکه قدرت

فرماندهان نظامی چون فرخ‌هرمز و پسرش رستم فرخزاد را آشکار می‌سازد، بیانگر جسارت بی‌سابقه فرماندهان نظامی در برابر خاندان سلطنتی است. اعدام آزمیدخت که می‌بایست او را فراتر از یک ملکه خاندان سلطنت، پادشاه قانونی ساسانیان دانست، صرفاً به عنوان انتقام‌جویی شخصی قابل تحلیل نیست؛ بلکه باید آن را نمودی از بحران مشروعیت و تشدید اختلافات درون حکومتی تلقی کرد. از منظر تاریخی، تهاجم مکرر به پایتخت توسط فرماندهان نظامی در فاصله زمانی کوتاه (دو بار در یک سال)، برای جامعه ایرانی بسیار شوم تلقی می‌شد. این رویدادها به تدریج روحیه مقاومت را در میان ایرانیان تضعیف کرد تا جایی که چند سال بعد، فتح تیسفون توسط اعراب مسلمان با مقاومت جدی مواجه نشد. با توجه به شواهد موجود درباره رقابت‌های تاریخی بین خاندان‌های اشرافی پارتی و حکومت ساسانی، می‌توان احتمال داد که ماجرای خواستگاری فرخ‌هرمز از آزمیدخت و سپس کشته شدن او به دست رستم، در واقع بخشی از این منازعات طولانی مدت بین نخبگان پارتی و دربار ساسانی بوده است (جلیلیان، ۱۴۰۲: ۵۵۲). تعداد محدودی سکه از دوره آزمیدخت، به جای مانده است که شامل دو سکه در مجموعه کوریل از سال اول حکومت او و ضرب شده در ضربخانه ویسپ شاد خسرو است؛ همچنین دو سکه دیگر توسط تیمسار پیروزان کشف شده که یکی از ضربخانه ویسپ شاد و دیگری، نمونه‌ای منحصربه‌فرد از ضربخانه شیرجان (احتمالاً شیراز) است. شش سکه دیگر در مجموعه مورگان موجود است که پنج عدد، در ویسپ شاد خسرو و یک عدد، در شیراز ضرب شده‌اند؛ افزون بر این، دو سکه در کتابخانه موزه ملی پاریس نگهداری می‌شود و یک سکه نیز در اختیار فروغی قرارداد (تصویر ۲) (رجبی، ۱۳۸۲: ۳۹۹). آزمیدخت با ضرب سکه‌هایی که تصویر پدرش را نشان می‌داد، می‌کوشید مشروعیت از دست رفته ساسانیان را احیا کند. این سکه‌ها از نظر طرح کاملاً مشابه سکه‌های خسرو پرویز بودند؛ اما نام آزمیدخت بر آن‌ها نقش بسته بود. این اقدام نمادین نشان می‌دهد که در آن زمان،

ارتباط با خسرو پرویز، آخرین پادشاه مقتدر ساسانی از جنسیت حاکم مهم‌تر بود. آرمیدخت همچنین در سخنانش بر پیروی از روش پدر تأکید می‌کرد و هشدار می‌داد که با مخالفان به شدت برخورد خواهد کرد (Daryaei, 2014: 79). آرمیدخت با وجود حکومت کوتاهش، کوشید یاد پدرش را زنده و مشروعیت ساسانیان را احیا کند؛ اما رقابت‌های داخلی و قدرت‌گیری خاندان‌های رقیب پارتی، زمینه‌ساز سقوط نهایی شاهنشاهی شد. ترور او ضربه نهایی به مشروعیت ساسانیان بود و راه را برای ظهور یزدگرد سوم، آخرین پادشاه ساسانی و در نهایت، فتح ایران به دست مسلمانان هموار کرد (Ibid: 79).

تصویر ۲: سکه آرمیدخت، سال یکم پادشاهی، با نشان ضرابخانه WYHC در اخمای ۴،۱۵ گرمی (بیگ‌مرادی، ۱۳۸۹: ۱۶۷)

۴. دیدگاه مورخان اسلامی در باب پادشاهی بوران و آرمیدخت

تألیفات مورخان مسلمان، یکی از ارزشمندترین منابع برای بررسی تاریخ ساسانیان است؛ زیرا با استناد به مدارک رسمی حکومت ساسانی و نقل قول‌های شفاهی معتبر، اطلاعات بی‌نظیری درباره این شاهنشاهی عرضه می‌کنند؛ بدین سبب در بررسی و شناسایی پادشاهان

این دوره و رویدادهای مرتبط با آنان، از اصلی‌ترین منابع به‌شمار می‌روند؛ با این حال تاکنون پژوهشی مستقل که تمرکز ویژه بر منابع مکتوب و تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های مورخان اسلامی دربارهٔ بوران و آزمون‌دخت داشته‌باشد، انجام نشده‌است. این جستار با رویکرد تطبیقی و گفتمانی، به واکاوی روایت‌های این مورخان دربارهٔ حکمرانی دو شهبانو و بازنمایی مشروعیت، قدرت و نقش زنان در شاهنشاهی ساسانی می‌پردازد.

۱,۴. سلطنت بوران و آزمون‌دخت به روایت طبری

تاریخ طبری با نام کامل *تاریخ الامم و الرسل و الملوک* شناخته می‌شود. این اثر به دلیل جامعیت، قدمت و روش منحصر به فرد مؤلف، جایگاهی بی‌نظیر و معتبر در میان منابع تاریخی دارد (موسوی‌سیانی، ۱۳۹۸: ۱۲۸). وی بیشتر شاهان ایران را با صفاتی چون متواضع، خوش خلق، باشکوه، سیاست‌مدار، مقتدر، بردبار، خوش‌قلب، عادل، مردمی، فرهیخته، شجاع و دوراندیش توصیف کرده‌است. طبری به صراحت دربارهٔ برتری تاریخ ایران پیش از اسلام نسبت به تاریخ سایر تمدن‌ها اظهار نظر کرده‌است (معصومی و عبدالملکی، ۱۳۹۶: ۲۵۳). وی در بررسی تاریخی خود دربارهٔ بوران و آزمون‌دخت چنین آورده‌است: پس از شهربراز، بوران به سلطنت رسید. او دختر خسرو پرویز بن هرمز بن انوشیروان ساسانی بود. روایت است که هنگام جلوس بر تخت پادشاهی اعلام کرد: «قصد خیر دارم و به عدالت حکم خواهم راند» (طبری، ۱۳۶۲: ۷۸۴). وی شهربراز را عزل و فس‌فروخ را به وزارت گماشت. با مردم به نیکی رفتار کرد و عدالت ورزید، دستور ضرب سکه جدید داد، پل‌ها را تعمیر کرد، باقی‌ماندهٔ مالیات‌ها را بخشید، نامه‌های عمومی صادر کرد و نیک‌اندیشی خود را به آگاهی همگان رساند. او از کشته‌شدگان خاندان سلطنتی یاد کرد و اظهار امیدواری نمود که خداوند در دوران وی چنان رفاهی ارزانی دارد

که همگان بدانند کشورگشایی، لشکرکشی، پیروزی و فتنه‌زدایی نه از روی قدرت و شجاعت و تدبیر مردان، بلکه همه از الطاف الهی ست و فرمان به اطاعت و نیک‌خواهی داد. بوران صلیب را به امپراتور روم بازگرداند و آن را به همراه جاثلیقی به نام ایشوع‌ه‌ب اعزام‌داشت. دوران پادشاهی او یک سال و چهار ماه به طول انجامید. پس از وی، چش‌ن‌س‌ده به قدرت رسید که پسرعموی خسرو پرویز بود و کمتر از یک ماه حکومت‌کرد. سپس آ‌ز‌م‌ی‌د‌خ‌ت به پادشاهی رسید. این شهبانو که دختر خسرو پرویز بود، به زیبایی شهرت‌داشت. هنگام به قدرت رسیدن اعلام‌کرد: «روش ما همان است که پدر توانای ما خسرو داشت و هر که مخالفت کند، خونش ریخته خواهد شد» (همان: ۷۸۴). در آن زمان، فرخ‌هرمز اسپهبد خراسان از بزرگان ایران بود که خواستار ازدواج با آ‌ز‌م‌ی‌د‌خ‌ت شد. ملکه در پاسخ پیغام‌داد: «شایسته نیست ملکه‌ای به همسری کسی درآید. می‌دانم این درخواست برای انجام حاجات توست. فلان شب نزد من بیا» (همان: ۷۸۵). فرخ‌هرمز در موعد مقرر به دربار رفت، غافل از اینکه ملکه به محافظانش دستور قتل او را داده‌بود. محافظان فرمان را اجرا کردند، او را کشته و جسدش را در میدان شهر رها نمودند. صبحگاهان که جسد فرخ‌هرمز را یافتند، ملکه دستور داد پیکر را مخفی کنند، اما دریافت که مرتکب اشتباهی بزرگ شده‌است. رستم پسر فرخ‌هرمز (که بعدها یزدگرد سوم او را به جنگ با اعراب فرستاد)، در خراسان جانشین پدر شد. وقتی از قتل پدر آگاه‌شد، با لشکری عظیم به تیسفون آمد، چشم‌های آ‌ز‌م‌ی‌د‌خ‌ت را میل کشید و او را به قتل رساند (به روایتی با زهر). دوران حکومت آ‌ز‌م‌ی‌د‌خ‌ت تنها شش ماه به طول انجامید (همان: ۷۸۴). روایت طبری از سلطنت بوران و آ‌ز‌م‌ی‌د‌خ‌ت، بازتابی از دوگانگی گفتمان مشروعیت و جنسیت است؛ بوران به‌عنوان حکمرانی خردمند و عدالت‌جو تصویر می‌شود که با سیاست‌های اصلاحی و نشان‌دادن الطاف الهی، مشروعیت موقتی خود را تثبیت می‌کند؛ درحالی‌که آ‌ز‌م‌ی‌د‌خ‌ت با تأکید بر قدرت شخصی و اعمال خشونت، نمادی از مخاطرات

و ناپایداری حکومت زنان در چشم مورخان اسلامی ست. این روایت حاکی از آن است که طبری، افزون بر گزارش وقایع، با استفاده از الگوی بحران و استثنا، سقوط نظم پیشین و چالش مشروعیت زنان را در حافظه تاریخی برجسته می‌سازد. بررسی روایت طبری در پرتو گفتمان مشروعیت و جنسیت، نشان می‌دهد که این مورخ با رویکردی الهیات‌محور، به بازنمایی سلطنت زنان پرداخته است. در گفتمان طبری، مشروعیت بوران در گرو تقلیل نقش عامل انسانی و ارجاع امور به اراده الهی ست؛ چراکه او با نقل سخنان بوران مبنی بر اینکه پیروزی و نظم، نه از تدبیر مردان بلکه از الطاف خداوند است، نوعی مشروعیت مقدس برای حکومت او رقم می‌زند. در این دیدگاه، بوران تنها زمانی مشروعیت می‌یابد که خود را ابزاری در دست اراده خدا معرفی کرده و از ادعای قدرت شخصی بپرهیزد. در سوی مقابل، طبری در بازنمایی آزمیدخت، گفتمان تهدید و سرکوب را به کار می‌گیرد. او با تأکید بر زیبایی شهبانو در کنار وعده خونریزی و توصیف دسیسه قتل فرخ هرمز، تصویری از یک حاکم خشونت‌طلب و فریبکار ارائه می‌دهد که نظم سیاسی را بر پایه ترس بنا نهاده است. سرانجام تراژیک آزمیدخت در روایت طبری، با کورشدن و کشته شدن به دست رستم، نمادی از بازگرداندن نظم مردسالارانه است. در این روایت، خشونت آزمیدخت با خشونت رستم پاسخ داده می‌شود تا این پیام در حافظه تاریخی ثبت شود که قدرت زن مستقل و خشونت‌گر، ناپایدار است و سرانجام توسط ساختار مردانه (سرداران نظامی) سرکوب خواهد شد؛ بنابراین روایت طبری فراتر از گزارش تاریخی، یک دیالکتیک اخلاقی را ترسیم می‌کند که در آن، بوران با تکیه بر عدالت و توکل الهی، نماد نظم موقت و آزمیدخت با تکیه بر زیبایی و خشونت، نماد آشوب است.

۲,۴ سلطنت بوران و آزمیدخت به روایت بلعمی

ابوعلی محمد بلعمی به فرمان منصور بن نوح سامانی، تاریخ طبری را به فارسی برگرداند. این ترجمه امروزه با نام *تاریخ بلعمی* معروف است (یوسف جمالی و صفری، ۱۳۹۲: ۱۵۶). بلعمی در فرآیند ترجمه، در موارد بسیاری متن اصلی را فشرده ساخت، از منابع گوناگون دیگر بهره برد و بخش‌هایی را نیز از ترجمه خود حذف کرد. درحقیقت، او صرفاً با الهام از کتاب محمد بن جریر طبری و دنبال کردن شیوه کار وی، بنیان کتاب *عظیم تاریخ بلعمی* را بنانهاد (محمدی آسیابادی و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۶). تاریخ بلعمی به عنوان نخستین اثر تاریخی به زبان فارسی، از جایگاهی ویژه و ممتاز برخوردار است. اگرچه بسیاری آن را صرفاً ترجمه‌ای از تاریخ طبری می‌دانند، اما نباید این اثر را فقط یک ترجمه محسوب کرد؛ چراکه در آن دوران، ترجمه در قالب تفسیر و بازآفرینی انجام می‌شد. این ویژگی در کتاب بلعمی به وضوح دیده می‌شود؛ چنانکه برخی فصول، بازنویسی و برجسته‌سازی مطالب طبری را نشان می‌دهد و از این رو، می‌توان آن را اثری مستقل به‌شمار آورد که کریستن سن در نگارش کتاب *برجسته ایران در زمان ساسانیان*، به‌وفور از آن بهره جسته است (زاهدی، ۱۳۹۹: ۵۱). بلعمی در اثر خود، چگونگی به قدرت رسیدن و اقدامات این دو شهبانو را چنین روایت می‌کند: چون شهربراز بر تخت پادشاهی نشست، سپاهیان ایران از اطاعت او سرباز زدند؛ چراکه پیشینیان را رسم بر آن بود که هنگام بارعام شاه، لشکریان به صف می‌ایستادند و بر اسبان سوار می‌ماندند تا شاه ظاهر شود. هنگامی که شهربراز بر تخت نشست و بیرون آمد، یکی از سپاهیان از صف بیرون جست و با نیزه‌ای به پهلوی او زد و از اسب به زیرش افکند. دیگران نیز هجوم آورده، او را کشتند. سپس پیکرش را با طناب کشیدند و در معابر شهر گرداندند؛ در حالی که منادی اعلام می‌کرد: «هر که از خاندان شاهی نباشد و ادعای پادشاهی کند، سزایش این است» (بلعمی، ۱۳۵۳: ۱۱۹۵).

پادشاهی شهربراز تنها چهل روز دوام یافت و پس از او، از خاندان ساسانی جز دختران خسرو پرویز کسی باقی نمانده بود. سپاهیان ایران گرد هم آمدند و بوران را به پادشاهی برگزیدند. او به عدالت فرمان‌راند و ستم را برانداخت. آن مرد خراسانی که شهربراز را کشته بود، فس فروخ را به حضور طلبید و گرامی داشت و به وزارت گمارد. سپس نامه‌ای به همه سپاهیان نوشت و در آن تأکید کرد که پادشاهی نه به مردانگی، بلکه به عدل و تدبیر استوار است و سپاه را جز به انصاف و بخشش نمی‌توان نگاه داشت. او باقی‌مانده خراج‌های دوران خسرو پرویز را بخشید و دفاتر را پاک کرد و چلیپایی را که از روم آورده بودند، باز پس فرستاد. پادشاهی بوران یک سال و چهار ماه به درازا کشید و در روزگار او، پیامبر اکرم (ص) رحلت فرمود و ابوبکر به خلافت نشست. پس از مرگ بوران، جشمنده از خویشان خسرو پرویز به پادشاهی رسید، ولی تنها یک ماه زنده ماند. سپس آرمیدخت بر تخت نشست و بی‌آنکه وزیری برگزیند، به رأی خویش فرمان‌راند. در آن زمان، فرخ هرمز اسپهبد خراسان و پدر رستم که از بزرگان ایران بود، به آرمیدخت پیام فرستاد و خواستار ازدواج با او شد. آرمیدخت به ظاهر پذیرفت، ولی به امیر حرس دستور داد که او را به قتل برساند. چون سپاه جسد فرخ هرمز را دید، دریافتند که قصد ناپاکی نسبت به ملکه داشته‌است. رستم پسر فرخ هرمز که در خراسان بود، از این رویداد آگاه شد و با لشکری به مداین آمد. پس از نبردی، آرمیدخت را اسیر کرد و پس از تحقیر، کورش ساخت و به قتل رساند. پادشاهی آرمیدخت شش ماه بود و با مرگ او، ایران دچار هرج و مرج شد؛ چراکه دیگر از خاندان ساسانی کسی باقی نمانده بود (بلعمی، ۱۳۵۳: ۱۱۹۶-۱۲۰۶). روایت بلعمی، اگرچه بر اساس متن طبری شکل گرفته‌است، با بازآفرینی و برجسته‌سازی وقایع، بر نقش عدالت و تدبیر بوران در مشروعیت بخشی موقت سلطنت تأکید می‌کند و او را به عنوان الگویی از حکمرانی خردمندانه و مبتنی بر انصاف می‌نمایاند. در مقابل، سلطنت آرمیدخت با تأکید بر خشونت و برخورد قهری، به عنوان نمادی از

چالش مشروعیت زنان و ناپایداری سیاسی بازنمایی شده است. این بازنویسی نشان می‌دهد که بلعمی نیز همچون طبری، فراتر از گزارشگر وقایع، معمار گفتمانی است که سقوط نظم مردسالار پیشین و پیچیدگی‌های قدرت و جنسیت را در حافظه تاریخی متبلور می‌سازد. بررسی روایت بلعمی در چارچوب گفتمان مشروعیت و جنسیت، حاکی از آن است که او در فرآیند بازآفرینی، دیالکتیک نظم و آشوب را از دریچه جنسیت بازتعریف می‌کند. در این گفتمان، بوران با برجسته‌سازی عبارت «پادشاهی نه به مردانگی، بلکه به عدل و تدبیر استوار است»، به عنوان نماد نظم موقت و حاکمی خردمند بازنمایی می‌شود که با تفکیک شاهی از مردانگی و تکیه بر عقلانیت سیاسی، مشروعیت عملگرایانه کسب می‌کند. در مقابل، آرمیدخت با تأکید بر استقلال‌طلبی و خشونت، نماد آشوب و فروپاشی است که با تکیه بر اراده شخصی و کنار گذاشتن مشورت مردان، ساختار سنتی را به چالش می‌کشد. در نهایت، این دوگانگی بازتابی از تلاش بلعمی برای تبیین عوامل سقوط ساسانیان است؛ سقوطی که در گفتمان او، همزمان با ضعف فره ایزدی و ظهور زنانی در قدرت که یا باید مثل بوران، مردانه بیاندیشند و یا مثل آرمیدخت، با برخورد خشن خود، زمینه را برای نابودی کامل شاهنشاهی فراهم آورند؛ بنابراین روایت بلعمی حاکی از آن است که مشروعیت زنان در تاریخ ایران، تنها در استثناء و در چارچوب بحران قابل تصور بوده و همواره با سایه تهدید و ناپایداری عجین بوده است.

۳,۴ سلطنت بوران و آرمیدخت به روایت ثعالبی

ابومنصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل ثعالبی نیشابوری، ادیب، مورخ و نویسنده نامدار سده چهارم و اوایل سده پنجم هجری است که در سال ۳۵۰ هجری قمری در نیشابور چشم به جهان گشود. او که کنیه اش ابومنصور و به ثعالبی مشهور بود، آثار متعددی

را در کارنامه خود دارد. از میان تألیفات گسترده وی، کتاب *غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم* به عنوان یکی از برجسته ترین و ارزشمندترین نوشته های او شناخته می شود (خلیفه و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۱۱). ثعالبی وقایع زمان بوران و آزمون بدخت را چنین شرح می دهد: هنگامی که بزرگان و فرمانروایان به مدائن بازگشتند، از میان خاندان سلطنتی فردی شایسته برای پادشاهی نیافتند. ناچار بوران، دختر خسرو پرویز را به سلطنت انتخاب کردند. او از دیگر زنان همتراز خود، خردمندتر و برجسته تر بود. بر تخت پادشاهی تکیه زد و همانند همای، دختر بهمن، از پس پرده با مردم به نیکی سخن گفت و وعده عدالت و بخشش داد؛ همچنین دستور قتل خسرو فیروز، قاتل اردشیر را صادر کرد. خبر پادشاهی او به پیامبر اکرم (ص) رسید و ایشان فرمودند: «قومی که امورشان به دست زنی سپرده شود، به رستگاری نخواهند رسید» (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۶۹). چرخش روزگار نیز همان گونه شد که پیامبر پیش بینی کرده بودند. پس از هشت ماه سلطنت، بوران به بیماری مبتلا شد و در همان بیماری وفات یافت (همان: ۴۶۹). پس از درگذشت بوران، همگان اتفاق نظر کردند که خواهرش آزمون بدخت را به پادشاهی برگزینند. او که روزگار با وی یار بود، به راستی شایستگی سلطنت را داشت؛ هر چند به تخت نشست، اما بخت از حکومتش روی گرداند؛ چراکه دولت اسلام در حال پیشروی بود. در دوران وی، رویدادهای ناگوار بسیاری رخ داد و کشور به دست زنان و خردسالان افتاد. فرخزاد، برادر نابالغ آزمون بدخت که به دلیل کمی سن از کشتار شیرویه جان به در برده بود، پس از او به سلطنت رسید. اما یکی از بزرگان با وی دشمنی ورزید و او را به قتل رساند. شهریار، پسر خسرو پرویز که از قربانیان شیرویه بود، فرزندی خردسال و کم آوازه به نام یزدگرد، در استخر برجای گذاشته بود. با کشته شدن فرخزاد، برای پادشاهی جز یزدگرد گزینه ای باقی نماند. او را به مدائن فراخواندند و به پادشاهی برگزیدند (همان: ۴۷۰). واکاوی روایت ثعالبی در چارچوب کلی، مشابه روایات طبری و بلعمی است که بازتابی از گفتمان مشروعیت و

جنسیت در سلطنت بوران و آرمیدخت است. تفاوت روایت ثعالبی، در تأکید بر ابعاد ادبی و پیام‌های اخلاقی و پیشگویی‌های پیامبر (ص) است که روایت تاریخی را با لایه‌ای نمادین و اخلاق‌گرا درآمیخته است؛ اما الگوی کلی بازنمایی قدرت و جنسیت مشابه منابع پیشین است. روایت ثعالبی با تکیه بر ابزارهای پیشگویی و جبر تاریخ، گفتمان مشروعیت را در بستر اسطوره‌سازی و عبرت‌آموزی بازتعریف می‌کند. در این دیدگاه، حکومت بوران و رای یک رویداد سیاسی، تحقق یک پیشگویی تاریخی است که توسط پیامبر اکرم (ص) بیان شده و ناکارآمدی ذاتی حکومت زنان را تثبیت می‌کند. ثعالبی با درج حدیث «قومی که امورشان به دست زنی سپرده شود...»، سلطنت بوران را از حوزه عقلانیت سیاسی خارج کرده و در حوزه قدر الهی و شوم‌بینی قرار می‌دهد؛ بدین معنا که حتی خردمندی و عدالت بوران نیز نمی‌تواند در برابر این قضاوت اجتناب‌ناپذیر ایستادگی کند. در ادامه، ثعالبی با توصیف شرایط کشور در دست زنان و خردسالان و اشاره به پیشروی دولت اسلام، گفتمان زوال و هرج و مرج را تشدید می‌کند. در این روایت، آرمیدخت و دیگر حاکمان پس از او، حلقه‌هایی از یک زنجیره منحوس معرفی می‌شوند که نشان‌دهنده خلأ قدرت مردانه و نزدیک شدن به پایان یک تمدن است. برخلاف طبری که بر جنسیت اخلاقی و سیاسی شخصیت‌ها تمرکز داشت، ثعالبی با رویکردی تقدیرگرا، کل ساختار سلطنت زنان را نمادی از دوران سختی و بی‌نظمی می‌داند که زمینه را برای ظهور یزدگرد سوم و تغییر نظم سیاسی فراهم می‌آورد؛ بنابراین تحلیل ثعالبی فراتر از گزارش وقایع، به تفسیر تاریخ به مثابه اندرز می‌پردازد که در آن، حکومت زنان هم عامل بحران است و هم نشانه قطعی آن.

۴,۴ سلطنت بوران و آرمیدخت به روایت ابن‌اثیر

ابن‌اثیر در تألیف اثر شهر خود، *الکامل فی‌التاریخ* از شیوه جمع‌آوری روایات مورخان پیشین بهره برده و با ترکیب دیدگاه‌های مختلف، تحلیل خود را ارائه داده است؛ همچنین

وی با پیروی از شیوه ترتیب جغرافیایی، وقایع را به صورت سالشمار ثبت کرده است. وی با آوردن روایات مختلف درباره یک واقعه، آن را توصیف کرده و در مواردی نیز با ذکر نظرات مخالف، به تأیید یا تردید در صحت آن پرداخته است. روش او در برخورد با اخبار متنوع، مبتنی بر عقلانیت محض نبوده و بیشتر تلاش کرده است تا از طریق مقایسه گزارش‌های مختلف، درستی یا نادرستی رویدادها را مشخص سازد (میراشرفی لنگرودی، ۱۳۹۶: ۷). ابن‌اثیر در تدوین تاریخ ایران، عمدتاً به روایات طبری اتکا دارد و اختلاف چندانی با نقل قول‌های او ندارد. اساساً تمایز و تفاوت روش ابن‌اثیر در مقایسه با طبری، بیشتر در شرح وقایع مشهود است. به طور کلی، می‌توان *الکامل* را از برجسته‌ترین آثار تاریخی به‌شمار آورد (زاهدی، ۱۳۹۹: ۷۲). ابن‌اثیر وقایع سلطنت شهبانوان ساسانی را چنین بیان می‌کند: پس از کشته شدن شهربراز، بزرگان ایران شاهدخت بوران را به سلطنت برگزیدند؛ چراکه در میان خاندان سلطنتی مردی شایسته برای تصدی تخت پادشاهی یافت نمی‌شد. با رسیدن بوران به قدرت، وی رفتاری نیکو با رعیت را سرلوحه کار خود قرارداد، به عدالت فرمانروایی کرد، اقدام به بازسازی پل‌ها نمود، مالیات‌های معوقه را بخشید و صلیب مقدس مسیحیان را به امپراتور روم بازگرداند. دوران حکومت وی یک سال و چهار ماه به طول انجامید. پس از وی، فردی به نام «خوشنوش بنده» از خویشان دور خسرو پرویز به قدرت رسید، اما نظامیان به دلیل رفتار ناپسندش، وی را به قتل رساندند. با مرگ او، آرمیدخت دختر خسرو پرویز به پادشاهی انتخاب شد. او که از زیباترین زنان روزگار بود، با مخالفت فرخ هرمز، اسپهبد خراسان و فرمانده کل قوا مواجه شد. هنگامی که فرخ هرمز برای خواستگاری نزد شهبانو آمد، وی با این استدلال که ازدواج برای شهبانو شایسته نیست، پاسخ رد داد؛ اما به طور ضمنی وعده ملاقات خصوصی را داد. در همین ملاقات، آرمیدخت دستور قتل فرخ هرمز را خطاب به رئیس گارد سلطنتی صادر کرد. جسد وی در میدان مرکزی پایتخت رها شد تا مردم آن را دفن کردند. رستم، پسر فرخ هرمز

که بعدها در نبرد قادسیه در برابر اعراب مقاومت کرد، جانشین پدر در خراسان شد. وی به مدائن آمد و آزمیدخت را کور رد (به روایتی مسموم نمود). حکومت وی شش ماه به طول انجامید. در این میان، خسرو پسر مهرجسنس از نوادگان اردشیر بابکان که در اهواز می زیست، به قدرت رسید اما پس از چند روز کشته شد. به روایتی دیگر، پس از آزمیدخت، خرزاد خسرو از فرزندان خسرو پرویز که مادری کرد داشت و خواهرزاده بسطام بود، در منطقه سنگ دژ نزدیک نصیبین یافت شد و به سلطنت رسید؛ اما پس از شش ماه برکنار و کشته شد. سرانجام فیروز بن مهران جسنس (معروف به خوش نوش بنده) که از نوادگان انوشیروان بود، به پادشاهی برگزیده شد؛ اما هنگام تاجگذاری با بیان اینکه تاج برای سرش کوچک است، سوءظن درباریان را برانگیخت و به سرعت به قتل رسید (ابن اثیر، ۱۳۷۰: ۵۸۰).

روایت ابن اثیر در *الکامل*، تا حد زیادی مشابه روایات طبری، بلعمی و ثعالبی است و تأکید بر سلطنت خردمندانه بوران و خشونت و ناپایداری سلطنت آزمیدخت دارد؛ باین حال، شیوه مقایسه ای و آوردن دیدگاه های مختلف، امکان بررسی صحت و تردید در گزارش ها را میسر می سازد و نشان می دهد که وی، افزون بر بازنمایی گفتمانی مشروعیت و جنسیت، تلاش کرده است تا خوانشی تحلیلی و تطبیقی از وقایع ارائه دهد. این ویژگی، روایت او را کمی روشنفکرانه تر و نقادانه تر از روایت های پیشین می سازد؛ اما الگوی کلی بازنمایی قدرت و جنسیت همچنان مشابه دیگر منابع است. روایت ابن اثیر با تکیه بر روش تطبیق و انتقاد، گفتمان مشروعیت را در بستر تردید تاریخی و چندصدایی بازنمایی می کند. اگرچه او همانند پیشینیان، تصویری مثبت از بوران به عنوان حاکمی عدالت خواه ترسیم می کند، اما با ذکر روایات متعارض و جزئیات دقیق، خواننده را در برابر پیچیدگی های انتقال قدرت قرار می دهد. در این گفتمان، بوران نماد ثبات نسبی است که با ابزارهای سنتی مشروعیت (بخشش مالیات و دیپلماسی) نظم را برقرار می سازد، اما

ابن‌اثیر با اشاره به وقایع آشوب‌بار پس از او، نشان‌می‌دهد که این ثبات بسیار شکننده و وابسته به شرایط اضطراری بوده‌است. در مقابل، بازنمایی آزمون‌دخت در روایت ابن‌اثیر، با تأکید بر ناپایداری ساختاری و تناوب سریع قدرت گره خورده‌است. او با ذکر اسامی و سرنوشت‌های شوم پادشاهان کوتاه‌مدت پس از آزمون‌دخت (مانند خوشنوش‌بنده و خرزادخسرو)، گفتمان بحران مشروعیت را تشدید می‌کند. در این دیدگاه، خشونت آزمون‌دخت و قتل فرخ‌هرمز، تنها یک اتفاق شخصی نیست، بلکه نمادی از آشوبی‌ست که کل ساختار سیاسی ساسانی را فرا گرفته‌بود. ابن‌اثیر با این روایت‌پردازی، نشان‌می‌دهد که در نبود یک قدرت مردانه مقتدر، حکومت زنان و خردسالان ورای راهکاری موقت، نشانه‌ای از فروپاشی کامل نظم سیاسی و ورود به دورانی از هرج‌ومرج است که راهی جز سقوط پیش‌رو ندارد.

۵,۴ سلطنت بوران و آزمون‌دخت به روایت یعقوبی

تاریخ یعقوبی را می‌توان سرآغاز تاریخ‌نویسی عمومی در سنت تاریخ‌نگاری اسلامی دانست. اطلاعات مختصر اما ارزشمند او درباره شاهنشاهی ساسانی و ساختار اداری آن، نشانگر علاقه ویژه‌اش به تاریخ ایران باستان است. مهم‌ترین ویژگی یعقوبی در بررسی تاریخ ملل کهن، رویکرد انتقادی اوست که باعث شده برخی روایات مربوط به این سرزمین‌ها را به‌صراحت افسانه بخواند؛ همچنین گردآوری اطلاعات متنوع و ارزشمند درباره موضوعات مختلف، کتاب او را به نوعی دایره‌المعارف عصر خود تبدیل کرده‌است. جنبه دیگر ارزشمند کار یعقوبی، اصرار او بر مراجعه به منابع دست‌اول است. او با کمک راویان متخصص در زمینه‌های مختلف، به منابع اصلی رجوع کرده و به همین دلیل توانسته به اطلاعات دقیق و معتبری دست‌یابد (زاهدی، ۱۳۹۹: ۴۸). یعقوبی در ذکر وقایع بوران و آزمون‌دخت می‌نویسد: شهربراز بر تخت شاهی تکیه‌زد و خود را پادشاه خواند.

این رفتار او برای ایرانیان ناخوشایند بود و گفتند: «چنین شخصی شایسته حکمرانی بر ما نیست» (یعقوبی، ۱۳۷۴: ۲۱۵). پس به او حمله بردند و کشته‌اش را بر زمین کشیدند. سپس در جستجوی مردی از خاندان سلطنتی برآمدند، اما کسی را نیافتند. سرانجام بوران، دختر خسرو پرویز را به شاهی برگزیدند. بوران به عدالت رفتار کرد، نیکوکاری را رواج داد، به اقصای نقاط کشور فرمان‌ها فرستاد و به مردم وعده دادگری و نیکویی داد. آنان را به رفتار شایسته، درستکاری و میانه‌روی فرمان داد. دوران پادشاهی او یک سال و چهار ماه به درازا کشید. پس از او، آرمیدخت دختر خسرو به پادشاهی رسید و کارهایش روبه‌راه شد. در این هنگام، فرخ‌هرمزد سپهبد خراسان که خود را سرور مردم و پایه‌گذار کشور ایران می‌دانست، خواستگاری آرمیدخت را پیش کشید. اما شهبانو در پاسخ اعلام کرد که شایسته‌نیست ملکه، خود را به همسری کسی درآورد و درعین حال، او را به ملاقاتی شبانه در کاخ دعوت نمود. سپهبد این پیشنهاد را پذیرفت. ملکه به دژبان خود دستور داد تا منتظر فرخ‌هرمزد بماند و هنگام ورودش به کاخ، او را بکشد. چون شب فرارسید، فرخ آمد و داخل شد. دژبان او را دید و پرسید: «تو کیستی؟» گفت: «من فرخ‌هرمزدم». دژبان گفت: «در این وقت شب، کسی مانند تو نباید اینجا باشد» (همان: ۲۱۶). پس او را زد و کشت و جسدش را در حیاط کاخ انداخت. بامدادان مردم او را کشته یافتند و خبر را پراکندند. رستم، پسر فرخ‌هرمزد که در قادسیه با سعدبن‌ابی‌وقاص جنگیده بود و در خراسان به‌سرمی‌برد، به پایتخت آمد و آرمیدخت را کشت. دوران پادشاهی او شش ماه بود (همان: ۲۱۵). روایت یعقوبی مشابه روایات طبری، بلعمی، ثعالبی و ابن‌اثیر مبتنی بر محور عقلانیت در سلطنت بوران و محور خشونت در سلطنت آرمیدخت است. تفاوت او در رویکرد انتقادی و رجوع به منابع دست‌اول است؛ اما الگوی کلی بازنمایی قدرت، مشروعیت و جنسیت همچنان حفظ شده است. روایت یعقوبی با تکیه بر روش تاریخ‌نگاری انتقادی و رجوع به منابع دست‌اول، گفتمان مشروعیت را در بستر عقلانیت

سیاسی و نظم‌بخشی اجتماعی بازنمایی می‌کند. در این دیدگاه، بوران جدای از نسب شاهی، به دلیل عملکرد عقلانی و عدالت‌محور که در فرمان‌های سراسری او تجلی یافته، مشروعیت می‌یابد. یعقوبی با تأکید بر میانه‌روی و رفتار شایسته، تصویری از یک حاکم مدبر ارائه می‌دهد که توانسته با ابزارهای مدیریتی، بر خلأ قدرت مردانه غلبه کند. در مقابل، بازنمایی آرمیدخت در روایت یعقوبی، با گفتمان تضاد قدرت و جنسیت و نقض هنجار گره خورده است. او با توصیف خودبینی فرخ‌هرمز (سرور مردم) و دسیسه‌خشن آرمیدخت، نشان می‌دهد که تلاش زن برای حفظ استقلال و قدرت، منجر به برخورد خشونت‌آمیز با ساختار نظامی مردانه می‌شود. در این روایت، گفت‌وگوی دژبان با فرخ‌هرمز (در این وقت شب، کسی مانند تو نباید اینجا باشد)، نمادی از حریم خصوصی و امنیتی است که آرمیدخت سعی در حفظ آن داشت؛ اما سرانجام با ورود رستم و قتل شهبانو، این حریم درهم می‌شکند؛ بنابراین یعقوبی با این دوگانگی، بوران را نماد نظم عقلانی و آرمیدخت را نماد آشوبی می‌نماید که تلاش برای حکومت مستقل زن را با فروپاشی و خشونت همراه می‌سازد.

۶،۴ سلطنت بوران و آرمیدخت به روایت دینوری

کتاب *اخبار الطوال* یکی از دو اثر برجای مانده از دینوری است. وی در این اثر، رویدادهای تاریخی جهان را به شیوه‌ای گزینشی و با محوریت وقایع ایران، از دوران حضرت آدم تا پایان خلافت معتصم عباسی گرد آورده است. این کتاب را می‌توان به سه بخش اصلی تقسیم کرد: تاریخ پیامبران، تاریخ ایران باستان و تاریخ اسلام (عباسی و کشاورز، ۱۳۹۹: ۴). این کتاب با رویکردی ایرانی و با گرایش ملی‌گرایانه تألیف شده است که در لابه‌لای صفحات آن، روحیه ایران‌دوستی مؤلف به وضوح نمایان است. نگاه دینوری به تاریخ، در زمانه خود رویکردی کاملاً بدیع و اصیل بود. دغدغه اصلی او این بود که دیدگاه و موضع

ایرانیان را در کانون توجه قرار دهد و ظاهراً توانسته بود از منابع ایرانی، از جمله داستان‌های حماسی پیش از اسلام و همچنین منابع معتبر عربی بهره‌جوید (معصومی و عبدالملکی، ۱۳۹۶: ۲۵۲). دینوری در *اخبار الطوال*، وقایع سلطنت شهبانوان ساسانی را چنین روایت می‌کند: پس از مرگ شیرویه، بزرگان ایران پسر خردسالش شیرزاد را به پادشاهی برگزیدند و مردی را به عنوان نایب السلطنه و سرپرست کودک تعیین کردند تا امور مملکت را تا زمان بلوغ وی اداره کند. هنگامی که این خبر به شهریار (که در جبهه جنگ با رومیان بود) رسید و او از کشته شدن خسرو پرویز آگاه شد، با سپاهیان خود به مداین آمد. در این هنگام شیرویه نیز در گذشته بود و شیرزاد بر تخت نشسته بود. شهریار با غضب قدرت، هم شیرزاد و هم مربی او و تمام کسانی را که در قتل خسرو پرویز دست داشتند، از میان برداشت و خود را پادشاه خواند. این رویداد در سال دوازدهم هجری رخ داد. پس از یک سال پادشاهی شهریار، بزرگان کشور به دلیل اینکه او از خاندان شاهی نبود، علیه او شوریدند و او را کشتند. سپس جوان شیر پسر خسرو پرویز (که مادرش کردیه، خواهر بهرام گور بود) را به پادشاهی برگزیدند. جوان شیر نیز تنها یک سال حکومت کرد و درگذشت. در ادامه، بوران دختر خسرو پرویز را به سلطنت نشانند. این انتخاب به آن دلیل بود که شیرویه تمام برادران خود را جز جوان شیر (که کودک بود) کشته بود. در این دوره، حکومت ایرانیان رو به ضعف نهاد و قدرت‌شان رو به زوال رفت و شوکت ایشان از هم گسست (دینوری، ۱۳۴۶: ۹۰)؛ با این حال، دینوری برخلاف سایر مورخان، در ادامه روایت خود هیچ اشاره‌ای به سلطنت آرمیدخت و وقایع دوره فرمانروایی او نکرده و از این موضوع عبور کرده است. الگوی کلی بازنمایی قدرت، مشروعیت و جنسیت در روایت دینوری هم به مانند روایات پیشین است. روایت او نیز گفتمان مشروعیت را در بستر بحران جانشینی و انقراض نسل شاهی بازنمایی می‌کند. در این دیدگاه، انتخاب بوران یک انتخاب ایدئولوژیک نیست، بلکه نتیجه اجبار و خلأ قدرت مطلق است؛ چراکه شیرویه

تمام مردان خاندان ساسانی را کشته بود. دینوری با تأکید بر اینکه در این دوره، حکومت ایرانیان رو به ضعف نهاد و شوکت ایشان از هم گسست، سلطنت بوران را یک رویداد مثبت نمی‌داند، بلکه به عنوان نمادی از زوال ساختاری و آغاز فروپاشی نهایی شاهنشاهی می‌نماید. نکته برجسته و قابل تأمل در روایت دینوری، سکوت او در مورد انتخاب آرمیدخت است. این سکوت، خود نوعی گفتمان حذف تاریخی است که نشان می‌دهد مورخ، حکومت زنان پس از بوران را آنقدر فاقد مشروعیت و بی‌اهمیت دانسته که حتی ذکر آن‌ها را در روایت تاریخ ایران جایز نمی‌داند؛ در حالی که سایر مورخان، به توصیف خشونت و زیبایی آرمیدخت می‌پردازند تا عبرت‌آموزی کنند، دینوری با حذف کامل او از سلسله رویدادها، عملاً حکومتش را ناموجود و بی‌اعتبار می‌انگارد؛ بنابراین دینوری با این دوگانگی، یعنی تأکید بر ضعف در دوران بوران و حذف آرمیدخت، گفتمانی را ارائه می‌دهد که در آن، سلطنت زنان افزون‌براینکه راهکاری برای برون‌رفت از بحران نیست، بلکه نشان‌دهنده انتهای خط و نابودی کامل اقتدار ساسانیان است.

۷,۴ سلطنت بوران و آرمیدخت به روایت مسعودی

ابوالحسن علی بن حسین مسعودی، با رویکردی عقل‌بنیاد و استدلال‌محور به ثبت تاریخ و جغرافیا پرداخت و تأثیر شگرفی بر مورخان پس از خود نهاد (مجبزی، ۱۳۹۷: ۱۳۳). وی علاقه وافری به تاریخ ایران پیش از اسلام داشت و در تألیفاتش همچون *مروج الذهب* و *التنبیه و الاشراف* به تفصیل به شرح احوال پادشاهان ایران پرداخته است. مسعودی ضمن اشاره به سخنان حکمت‌آمیز پادشاهان ایران، به اقدامات عمرانی ایشان نیز پرداخته و از کتاب‌های پیشینیان که به تفصیل به عملکرد این پادشاهان اذعان داشته‌اند، خبر داده است؛ آثاری که متأسفانه امروزه در دسترس نیستند (معصومی و عبدالملکی، ۱۳۹۶: ۲۵۴). مسعودی در *التنبیه و الاشراف* در شرح سلطنت شهبانوان ساسانی آورده است: بیست و ششم،

بوران دختر خسرو پرویز به مدت یک سال و شش ماه سلطنت کرد که مقارن با سال دوم هجرت بود. هنگامی که پیامبر اکرم (ص) از پادشاهی او و اختلافات میان ایرانیان آگاهی یافتند، فرمودند: «ملتی که زمام امور خود را به دست زنی بسپارد، هرگز به رستگاری نخواهد رسید» (مسعودی، ۱۳۹۱: ۷۳). بیست و هشتم، آرمیدخت دختر خسرو پرویز به مدت شش ماه حکومت کرد. در این دوران، فرخ هرمز اسپهبد خراسان، پدر رستم فرمانده قادسیه که در دربار حضور داشت، نسبت به او طمع بست و برای ملاقات شبانه با وی نامه‌ای ارسال کرد. آرمیدخت با او وعده ملاقات گذاشت، اما به فرمانده گارد خود دستور داد تا او را به قتل برساند که چنین شد. رستم که در آن زمان در خراسان (و به روایتی در آذربایجان و ارمنستان) جانشین پدر بود، با شنیدن خبر قتل پدرش به سوی آرمیدخت شتافت و او را به انتقام خون پدر کشت. این واقعه در سال دهم هجرت رخ داد (همانجا). روایت مسعودی نیز هم‌راستا با روایات پیشین، الگوی کلی بازنمایی قدرت، مشروعیت و جنسیت را حفظ می‌کند و تأکید همیشگی بر خردمندی بوران و ناپایداری حکومت زنان کماکان برجسته است. روایت او، گفتمان مشروعیت را در بستر تقابل تاریخ‌ها و جبر تاریخی بازنمایی می‌کند. او با دقت و ظرافت، زمان‌بندی سلطنت بوران و آرمیدخت را با وقایعی چون وفات پیامبر اکرم (ص) و سال دهم هجرت هماهنگ می‌سازد. در این دیدگاه، حدیث نبوی «ملتی که زمام امور خود را به دست زنی بسپارد...»، ورای یک قضاوت اخلاقی، یک اصل حاکمیت سنج است که سرنوشت شاهنشاهی ساسانی را رقم می‌زند. مسعودی با این هم‌زمانی، نشان می‌دهد که حکومت زنان در ایران، هم‌زمان با ظهور قدرت نوظهور اسلام، نشانه‌ای از عدم رستگاری و پایان یافتن عصر شکوه ایرانیان است. در ادامه، بازنمایی آرمیدخت در روایت مسعودی، با گفتمان طمع و انتقام گره خورده است. او با توصیف ماجرای فرخ هرمز و واکنش خشن رستم، تصویری از یک دربار آشفته ارائه می‌دهد که در آن، حریم شخصی شهبانو (ملاقات شبانه) به میدانی برای توطئه و خشونت بدل می‌شود. در این روایت، قتل آرمیدخت توسط رستم، تنها یک انتقام شخصی نیست، بلکه تجلی عینی همان سنن تاریخی است که

حکومت زنان را ناکارآمد و محکوم به زوال می‌نمایاند؛ بنابراین مسعودی با این دوگانگی، بوران را نماد آغاز دوران سختی و آزمون‌دخت را نماد تداوم آشوبی می‌داند که با ظهور اسلام، جایگزین نظم ساسانی شده‌است.

۵. نتیجه‌گیری

در باب اعتبار تاریخی منابع کلاسیک اسلامی باید گفت، هرچند بسیاری از منابع دوره ساسانی به‌طور مستقیم در دسترس مورخان اسلامی نبودند و این امر به ارزش تاریخی یگانه روایت‌های اسلامی می‌افزاید، اما این ارزش مشروط‌است. منابع پسینی می‌توانند حامل اطلاعات دست‌اول باشند، ولی درعین‌حال، حامل تفسیرها و تلقی‌های دورانی‌اند که مورخان در آن زیسته‌اند؛ بنابراین استخراج داده‌ها بایستی همراه با تحلیل مقایسه‌ای و تعیین میزان اختلال تفسیر انجام‌شود؛ به دیگر سخن، این روایات هم‌سندند و هم‌گفت‌مان که هر دو مستلزم واکاوی‌اند. در این پژوهش، سعی شد با بررسی منابع مکتوب مورخان اسلامی چون طبری، بلعمی، ثعالبی، ابن‌اثیر، یعقوبی، دینوری و مسعودی، نحوه به قدرت رسیدن، وقایع مهم و اقدامات بوران و آزمون‌دخت مورخ‌شود. روایات مورخان اسلامی درباره بوران و آزمون‌دخت در وهله نخست، نشان‌دهنده تصویری دوگانه در قالب «شهبانوی مدبر سامان‌بخش» در برابر «شهبانوی زیباروی بحران‌زا» است. در پاسخ به پرسش اول، می‌توان گفت مورخان اسلامی عموماً بوران را به‌عنوان حکمرانی خردمند و عدالت‌جو معرفی کرده‌اند که با سیاست‌های اصلاحی چون بخشش مالیات‌ها، بازسازی زیرساخت‌ها و تنش‌زدایی دیپلماتیک (بازگرداندن صلیب به روم) تلاش کرد ثبات را به شاهنشاهی بازگرداند؛ در مقابل، تصویر ارائه‌شده از آزمون‌دخت بیشتر بر زیبایی ظاهری و رویکرد قهرآمیز او (به‌ویژه در ماجرای قتل فرخ‌هرمز) متمرکز است. این تفاوت در بازنمایی، می‌تواند ناشی از تفاوت در رویکردهای حکومتی این دو شهبانو و یا

پیش‌فرض‌های فرهنگی مورخان اسلامی درباره حکمرانی زنان باشد؛ به دیگر سخن، این دوگانگی را می‌توان بیش از آنکه صرفاً بازتاب روحیات و خلیات فردی بدانیم، تعبیر خودآگاه یا ناخودآگاه روایت‌پردازان تلقی کنیم؛ یعنی این دوگانگی، عملکردی نمادین دارد؛ چنانکه هم مشروعیت موقت زنان را در نبود مردان موجه و به رسمیت می‌شناسد و هم با پیوند زدن حکومت آنان به نشانه‌های زوال، نظم مردسالار متعادل پیشین را تقدیر یا توجیه می‌کند. روایت‌پردازی مثبت درباره بوران، قابلیت خوانش به مثابه یک استراتژی بازسازی عهد و بازتئیت شبکه نجبگان را دارد؛ اجرای سیاست‌های اقتصادی و نمادین می‌تواند وسیله‌ای برای کسب یا بازگرداندن حمایت رجال ارتش و بزرگان محلی باشد؛ یعنی مشروعیت عملگرا به جای مشروعیت تباری. در برابر، تمرکز متون بر عمل قهرآمیز آزمیدخت را می‌توان واکنشی دانست که می‌کوشد تصویر ناپایداری سیاسی را برجسته‌سازد و از این طریق، پایان نظم پیشین را تبیین‌پذیر سازد.

در پاسخ به پرسش دوم، پنج وجه اشتراک اصلی در توصیف این دو شهبانو در منابع اسلامی قابل‌شناسایی است: نخست، تأکید بر شرایط بحرانی به قدرت رسیدن آن‌ها پس از کشتار خاندان ساسانی توسط شیرویه؛ دوم، چالش مشروعیت جنسیتی و مقاومت ساختارهای مردسالارانه در برابر حکومت زنان؛ سوم، کوتاهی مدت حکومت (اندکی بیش از یک سال برای بوران و شش ماه برای آزمیدخت)؛ چهارم، سرنوشت تراژیک هر دو شهبانو که به مرگ ناگهانی آن‌ها انجامید و پنجم، نمایش حکومت آنان به عنوان نمادی از زوال و ضعف نهایی شاهنشاهی ساسانی. تحلیل عمیق‌تر این روایات نشان می‌دهد که باوجود تفاوت‌ها در توصیف این دو شهبانو، الگوی مشترکی در بازنمایی آنان حاکم است؛ از یک سو، تأکید بر مشروعیت تباری آنان، نشان‌دهنده پذیرش ناگزیر حکومت زنان در شرایط بحرانی ست و از سوی دیگر، پیوند زدن حکومت آنان با نشانه‌های افول ساسانیان، بازتابی از نگرش تاریخی مورخان اسلامی ست. این روایت‌گری با استفاده

از عناصر سناریویی «بحران، استثناء، شکست»، پایان یک دوره را تبیین می‌کند. این الگوی روایت‌پردازی، بیش از آنکه بازتاب یک تحلیل عینی از مناسبات درونی دربار باشد، محصول نیاز مورخ پسینی به تولید روایتی معنادار درباره سقوط یک قدرت است. در نهایت باید گفت تفاوت مشهود میان تصویر بوران و آذرמידخت را می‌توان ناشی از دو عامل ترکیبی دانست: نخست، توجه متفاوت مورخان به کنش‌های نمادین در برابر کنش‌های خشونت‌بار؛ بدین معنا که مورخان در روایت بوران بیشتر بر اقدامات سازنده و نمادین او چون بخشش مالیاتی، بازسازی زیرساخت‌ها و صلح با روم تمرکز کرده‌اند و از او چهره‌ای سامان‌بخش و دولت‌ساز ارائه داده‌اند؛ در حالی که در روایت آذرמידخت، برجسته‌ترین رویداد نقل شده قتل فرخ‌هرمز است که به عنوان کنشی قهرآمیز و تنش‌زا، چهره‌ای متزلزل‌کننده و بحران‌زا از او می‌سازد. این الگو را می‌توان حاصل فرآیند یکسان‌سازی حافظه تاریخی و بازتولید گفتمان مسلط در دوره اسلامی دانست؛ دوم، اهداف اخلاقی یا سیاسی روایت (مثلاً تأکید بر عبرت‌آموزی پیام). پذیرش این نکته، دست ما را برای طرح تحلیل‌های پیچیده‌تر بازمی‌گذارد و ما را از خوانش‌های ساده شخصیت‌محور، برحذر می‌دارد. چنین برداشتی امکان واکاوی روایت‌ها به مثابه ابزارهای ایدئولوژیک معناپردازی تاریخ را می‌آفریند. بازخوانی انتقادی و تطبیقی منابع اسلامی درباره بوران و آذرמידخت نشان می‌دهد که روایت پایان ساسانی صرفاً داستان افول نیست، بلکه عرصه مقاومت، سازوکارهای موقت مشروعیت‌سازی و میدان بازتفسیر تاریخی‌ست که باید از پس زبانی جنسیت‌گزین و روایت‌سازی پسینی، پاکسازی و بازتأویل شود.

ابن اثیر، علی ابن محمد (۱۳۷۰)، *تاریخ الکامل*، ترجمه سید محمدحسین روحانی، تهران: انتشارات اساطیر.

بارتلمه، کریستن (۱۳۴۴)، *زن در حقوق ساسانی*، ترجمه ناصرالدین صاحب‌الزمانی، تهران: انتشارات مؤسسه مطبوعاتی عطایی.

بلعمی، ابوعلی محمد (۱۳۵۳)، *تاریخ بلعمی*، به تصحیح مرحوم محمدتقی بهار، به کوشش محمد پروین گنابادی، جلد اول، تهران: تابش.

بیگ‌مرادی، سمیرا (۱۳۸۹)، *پادشاهی زنان در عصر ساسانی با تکیه بر مشروعیت خاندان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر شریعتی، گروه آموزش تاریخ.

پانائینو آنتونیو (۱۳۹۶)، «زنان و پادشاهی: چند گفتار درباره پادشاهی بوران و خواهرش آرمیدخت»، *فصلنامه جندی‌شاپور*، س ۳، ش ۱۲، صص ۱۴۲-۱۱۵.

ثعالبی (۱۳۶۸)، *تاریخ ثعالبی*، ترجمه مجتبی مینوی، تهران: انتشارات نقره. جعفری‌دهقی، محمود (۱۴۰۲)، *بازشناسی منابع و مآخذ تاریخ ایران باستان از ورود آریایی‌ها تا سقوط امپراتوری ساسانی*، تهران: انتشارات سمت.

جلیلیان، شهرام (۱۴۰۲)، *تاریخ تحولات سیاسی ساسانیان*، تهران: انتشارات سمت. جودی‌نعمتی، اکرم (۱۴۰۰)، «مقایسه پادشاهی بوران ساسانی در شاهنامه و منابع تاریخی در بررسی انتقادی یک بیت چالش‌برانگیز»، *فصلنامه علمی پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، ش ۵۷، صص ۷۶-۴۷.

خلیفه، مجتبی، الهی‌زاده، محمدحسن و ستاره غفاری‌بیجار (۱۳۹۷)، «بررسی رویکردهای تاریخ‌نگاری ثعالبی»، *فصلنامه جستارهای تاریخی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س ۹، ش ۱، صص ۱۰۹-۱۳۰.

دریایی، تورج (۱۳۹۱)، *ناگفته‌های امپراتوری ساسانی*، ترجمه آهنگ حقانی و محمود فاضلی بیرجندی زیر نظر اسماعیل سنگاری، تهران: نشر کتاب پارسه.

دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۴۶)، *اخبار الطوال*، ترجمه صادق نشات، تهران: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان.

رجبی، پرویز (۱۳۸۲)، *هزاره‌های گمشده*، جلد پنجم، تهران: انتشارات توس.

زاهدی، رضا (۱۳۹۹)، *بازشناسی تاریخ ساسانی از دیدگاه مورخین اسلامی با تکیه بر ابن‌اثیر*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ ایران باستان.

زند، زاگرس (۱۴۰۳)، «سیاست‌ورزی دو شهبانوی ساسانی بوران و آرمیدخت»، *مجله سیاست‌پژوهی اسلامی ایرانی*، س ۳، ش ۲، صص ۲۷-۱.

طبری، محمد ابن جریر (۱۳۶۲)، *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل والملوک*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر.

طیبی، سیدمحمد و پرویز حسین طلائی (۱۴۰۲)، «بررسی و تحلیل علل و انگیزه‌های تاریخ‌نویسی ایرانیان مسلمان»، *پژوهشنامه تمدن ایرانی*، س ۵، ش ۲، صص ۱۶۴-۱۵۹.

عباسی، علی‌اکبر و زهرا سادات کشاورز (۱۳۹۹)، «ملاحظات در باب نمود اعتقاد به احکام نجوم در تاریخ‌نگاری ابوحنیفه دینوری»، *فصلنامه علمی پژوهش‌های تاریخی*، س ۱۲، ش ۳، صص ۱۶-۱.

عمرانی، هاله (۱۳۹۸)، «دختر کو ندارد نشان از پدر: ایدئولوژی در اواخر امپراتوری ساسانیان و به قدرت رسیدن بوران»، *دو فصلنامه علمی-تخصصی کارنامه تاریخ*، س ۶، ش ۱۲، صص ۴۳-۲۲.

عیسی‌زاده، راضیه (۱۳۸۷)، *زنان ساسانی از فرمانبری تا فرمانروایی*، ویرایش سودابه بلائی، تهران: انتشارات موج.

فردوسی (۱۳۹۳)، شاهنامه، ویرایش جلال خالقی مطلق، جلد ۲، تهران: انتشارات سخن.
کریستن سن، آرتور (۱۳۸۲)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران: صدای معاصر.

کولسنیکف، الیایانوویچ (۱۳۸۹)، *ایران در آستانه سقوط ساسانیان*، ویرایش پیگولفسکیا، ترجمه محمدرقیق یحیایی، تهران: انتشارات کندوکاو.

مجربی، حسن و غلامی فیروزجایی، علی، و عباس علی محبی فر (۱۳۹۷)، «تاریخ‌نگری و منابع تاریخ‌نگاری مسعودی در کتاب التنبیه و الاشراف»، *دوفصلنامه علمی پژوهشی تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری دانشگاه الزهراء*، س ۲۸، ش ۲۱، صص ۱۵۲-۱۳۲.
محمدی آسیابادی، سیدکاظم موسوی و طیه موادی (۱۳۹۵)، «سبک‌شناسی تاریخ بلعمی»، *نشریه فنون ادبی*، س ۸، ش ۱، صص ۵۵-۶۴.

مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۹۱)، *التنبیه و الاشراف*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ دوم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

معصومی، محسن و محمد عبدالملکی (۱۳۹۶)، «ایران‌گرایی در آثار مورخان ایرانی - اسلامی در سده‌های سوم تا پنج هجری»، *پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی*، س ۴۷، ش ۲، صص ۲۶۶-۲۴۷.

ملک، مهدی و وستا سرخوش، (۱۴۰۱)، «تاریخ و سکه‌شناسی ملکه ساسانی بوران (۶۳۱-۶۲۹)»، *فصلنامه جندی شاپور*، س ۶، ش ۲۴، صص ۱۰۰-۷۵.

ملکزاده بیانی، ملک (۱۳۴۸)، «پادشاهی پوران‌دخت ملکه ساسانی و پژوهشی درباره سکه‌های زمان او»، *نشریه بررسی‌های تاریخی*، س ۴، ش ۱، صص ۳۴-۱۹.

موسوی سیانی، سعید (۱۳۹۸)، *جامعه‌شناسی معرفت تاریخی در عصر تدوین؛ مطالعه موردی تاریخ طبری*، رساله دکتری، شیراز: دانشگاه شیراز، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه تاریخ اسلام.

میراشرفی لنگرودی، سیدرسول (۱۳۹۶)، تأثیر باورهای کلامی ابن‌اثیر در نگارش *الکامل فی‌التاریخ*، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، تهران: دانشگاه قرآن و حدیث، دانشکده علوم و معارف اسلامی، گروه فلسفه و کلام اسلامی.

یعقوبی، احمد ابن اسحاق (۱۳۷۴)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

یوسف‌جمالی، محمدکریم و مسعود صفری (۱۳۹۲)، «تحلیل در تاریخ بلعمی»، *مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، ش ۱۳، صص ۱۷۲-۱۵۲.

یوسفی، عزیزه، علیزاده، حسین، و حسن درخشی (۱۴۰۱)، «نقش زنان در ادوار هخامنشی، اشکانی و ساسانی بر اساس سکه‌های بازمانده»، *نشریه علمی زن و فرهنگ*، ش ۵۳، صص ۵۵-۴۱.

- Chaumont, M L. (1989). *BÖRÂN*, Ehsan Yarshater (ed), Encyclopaedia Iranica, vol. IV, London & New York: Routledge & Kegan Paul.
- Daryaei, T. (2008). *Sasanian Iran (224-651CE): Portrait of a Late Antique Empire*, Costa Mesa: Mazda Publishers, Inc.
- Daryaei, T. (1999). "The Coinage of Queen Boran and its Significance for Late Sasanian Imperial Ideology", *Bulletin of the Asia Institute*, vol. 13, 1-6.
- Daryaei, T. (2014). "The Last Ruling Woman of Ērānšahr: Queen Āzarmīduxt", *International Journal of the Society of Iranian Archaeologists*, vol. 1, no. 1, Winter-Spring, 77-81.
- Dignas, B, Engelbert, W. (2008). *Rome and Persia in Late Antiquity (Neighbours and Rivals)*, Reprinted.
- Emrani, H. (2007). "Like father, like daughter: late Sasanian Imperia", *Biannual Journal of Karnameh Tarikh*, vol. 6, no. 12, 23-43.
- Gignoux, Ph. (1986). *Noms propres Sassanides en moyen-perse épigraphique*, *Iranisches Personennamenbuch* II, 2, Wien.
- Gobl, R. (1971). *Sasanian Numismatics*, Braunschweig.
- Malek, H M, Curtis, V S. (1998). "History of the coinage of the Sasanian Queen Boran (AD 629-631)", *The Numismatic Chronicle*, 113-129.
- Mochiri, M H. (1972). *Etudes de numismatique iranienne sous les Sasanides*, 2 vole, Tehran.
- Panano, A. (2006). "Womwn and Kingship Some Remarkes about the enthronisation of Queen Boran and her Sister Azarmigdoxt", *Eran ud Aneran*, J. Wiesehofer/ Ph. Huyse, Oriensset Occident 13, 221-240.
- Pourshariati, P. (2009). "Decline and fall of Sasanian empire: the Sasanian Pathian confederacy and the Arab conquest of Iran", 142-153, 184-188.

پیش از انتشار